

LIETUVOS DIDŽIOSIOS  
KUNIGAİKŠTIJOS  
SUVOKIMO REALYBĖS  
IR MITOLOGIJOS KONTEKSTAI  
LIETUVOS ŽYDŲ  
BENDRUOMENINĖJE  
SĄMONĖJE ◉ *Jurgita Šiaučiūnaitė-  
Verbickienė*

Žydų tautoje yra susiklostęs savitas požiūris į savo praeitį. Priesaką prisiminti tauta jaučia kaip religinį imperatyvą, kuris pirmiausia reikalauja prisiminti dieviškojo įsikišimo istoriją ir žmonių atsakus, nebūtinai palankius, į šį vyksmą<sup>1</sup>. Dėl šio istorinės atminties išsaugojimo mechanizmo savitumo sunkiai ir, lyginant su kitomis tautomis, labai vėlai buvo atitrūkta nuo biblinių savosios istorijos suvokimo archetipų: pirmieji gyvenamo laikotarpio įvykių aprašymai Vakarų Europos bendruomenėse datuojami XVI a., o tik XIX a. pabaigoje ėmė formotis žydų istoriografija. Kita vertus, būtent religinės savimonės ir atminties formos buvo kryptingai primenamos per ritualus ir biblinius siužetus. Žydų akademinės istoriografijos ir bendruomenės istorinių įvykių fiksavimo procesai yra sulaukę tyrinėtojų dėmesio<sup>2</sup>, tačiau mažiau, ypač Rytų Europos kontekste, yra analizuotas šių reiškinių lokalus vyksmas ir jo poveikis žydų bendruomeninės savimonės klostymuisi, skirčiai tarp realybės ir jos mitologizavimo ar laiko nulemtų deformacijų. Galima pastebėti tam tikrų panašumų tarp litvakiškosios aplinkos požiūrio į patirtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje (toliau – LDK) ir itin stiprų skirtingų laikotarpių žydų diasporos bendruomenėse išlaikytą ir puoselėjamą emocinį ryšį su Erec Izraeliu, jo idealizavimą<sup>3</sup>.

Tyrimo tikslas yra rasti takoskyrą tarp realių LDK kasdienybės sąlygų, jų vertinimų amžininkų tekstuose ir mitologizuoto praeities ar pavienių jos segmentų įsivaizdavimo vėlesnėse žydų bendruomenės kartose, numatyti šių rieškinių klostymosi priežastis ir praeities vertinimų kontekstus, lėmusius jų transformacijas, mitų įsitvirtinimo ir gajumo paskatas. Analizuojamos problemos chronologinę pradžią apsprendė temai atskleisti būtini ankstyviausi šaltiniai (nuo XVI a. antrosios pusės), galutinė riba yra holokaustas. Jo trauma buvo lūžinis momentas,

<sup>1</sup> *Іерушальми ІІ. Захор. Еврейская история и еврейская память, Москва, 2004, с. 10–12.*

<sup>2</sup> Ten pat. Taip pat žr.: *Натанс Б. Об исторнографии российского еврейства // Вестник еврейского университета, 2001, №. 6 (24), с. 163–206.*

<sup>3</sup> Pasitelkęs Lenkijos ir Lietuvos valstybės žydų bendruomenių Pinkus (metraščius), jų požiūrį į Erec Izraelį rekonstravo Davidas Polishas. Žr.: *Polish D. Eretz Izrael in the Pinkasim of Poland–Lithuania // Through Those Near to Me. Essays in Honor of Jerome R. Malino. Danburg, 1998.*

įtakojęs labai ryškų ir kokybiškai kitokį nei anksčiau emociškai nuspalvintą žydų praeities Europoje vaizdinių virsmą, pakitusias jų interpretacijas ir aktualumą naujomis sąlygomis – „visuomenėse be žydų“. Toliau nėra aptariami keli itin matomi ir šiuolaikinėje istoriografijoje vis plačiau tyrinėjami pohlolokaustiniai reiškiniai – tai atskiru fenomenu tapęs štetlo bendruomenės Atminties knygų (hebrajų kalba – *Pinkas zikaron*, jidiš kalba – *Yizker bukh*) rašymas<sup>4</sup>, nuosekliai fiksuojant atmintyje išskylančius jausmingus idealizuojamos sunaikintos praeities vaizdus: Jungtinėse Amerikos Valstijose ar Izraelyje garsių LDK ar XIX a. veikusių ješyvų (Slobodkos [Vilijampolės] ir Panevėžio ješyvos Izraelyje, Telšių – Klivlende ar Myro – Bruklinė) atkūrimas tarpukariu ar iškart po holokausto, Šoa memorializacija ir dabarties Europoje vykstanti žydų kultūros virtualizacija<sup>5</sup>. Pastarasis procesas laipsniškai ima ryškėti ir Lietuvoje.

Savo pobūdžiu šis straipsnis yra tarpdisciplininės studijos bandymas, derinant kasdienybės, mentaliteto istorijos bei literatūros tyrimo būdus. Straipsnio pobūdis ir keliamos problemos bei santykinai platus chronologinis laikotarpis apsprendė platų tyrime taikytų šaltinių spektrą. Rekonstruojant žydų požiūrį į gyvenimo LDK realijas buvo pasitelktos dvi šaltinių grupės. Pirmoji – tai vieši visuomenei suprantami pasisakymai vietos kalbomis (dažniausiai lenkų); antroji šaltinių grupė – neoficialios, už bendruomenės ribų neviešinamos nuostatos, daugeliu atvejų joms išsakyti vartota plačiojoje visuomenėje ribotai suprantama hebrajų kalba. LDK laikotarpio šaltiniuose išreikštų minčių bei žinomų šio laikotarpio LDK žydų istorijos recepcijos žydiškojoje XIX–XX a. aplinkoje tyrimui buvo pasitelkti žydų ir neżydų (lietuvių, lenkų) kilmės autorių grožinės literatūros kūriniai, šio laikotarpio istoriografija ir joje prasismelkiantys vertinimai, memuarai.

## SAMBŪVIO REALYBĖ:

## ŽYDIŠKASIS POŽIŪRIS Į LDK VISUOMENĘ

Nuo XVI a. pirmųjų dešimtmečių krikščionėjančioje LDK visuomenėje vis intensyvesnės tapo antijudaistinės nuotaikos, laipsniškai užvaldžiusios visus socialinius

<sup>4</sup> Išsamiau žr.: *Goldberg-Ulkiewicz O.* Księga pamięci („Memorbuecher“) a mit Żydowskiego miasteczka // *Etnografia Polska*, t. 35, 1991, z. 2. Nustatyta, kad Vidurio Rytų Europoje yra sukurta 526 tomų Atminties knygų, net 428 iš jų priskirtinos žydų bendruomenėms, teritoriškai priklausiusioms Lenkijai iki 1939 m. (ten pat, s. 189).

<sup>5</sup> Apie šį reiškinį žr.: *Gruber R. E.* *Virtually Jewish: Reinventing Jewish Culture in Europe*, University of California Press, 2002. Taip pat apie konkrečias jo apraiškas žr.: *Waligórska M.* *Jewish Haritage and Historical Jewish spaces: a case study of Cracow and Berlin* // *Šiaučiuinaitė-Verbickienė J., Lempertienė L.* (eds). *Jewish Space in Central and Eastern Europe: Day-To-Day History*. Cambridge Scholars Publishing, 2007, pp. 225–250.

sluoksnius. Šiandienos istoriografijoje, įveikus perdėm idealizuotos absoliučios LDK pakantos paradigmą, vis dažniau rašoma apie žydo įvaizdį, visuomenę veikusias antižydiškas fobijas ir mitus. Tačiau, kaip minėta, iki šiol telieka fragmentiškai tyrinėti<sup>6</sup> žydiškoji aplinkos refleksija ir sambūvio atmosferos LDK vertinimai. Išmtis būtų tyrimai, atskleidžiantys žydų apsisprendimus ir jų motyvus labiau Lenkijos nei LDK bendruomenę palietusio Bogdano Chmelnickio maišto metu, kai žydų bendruomenės turėjo vienareikšmę poziciją ir ginklu prisidėjo prie pasipriešinimo maištui. Moshe Rosmanas, pasitelkęs žydų išpūdžius ir vertinimus perteikiančius šaltinius, analizavo XVI–XVIII a. Lenkijos žydų nesaugumo ir bejėgiškumo jausenas<sup>7</sup>. Netiesioginių išvalgų būtų galima rasti tarp istoriografinių svarstymų apie žydų korupciją pavietų bajorų seimeliuose, ar su LDK susijusių žydų kilmės autorių ar rabinų pasvarstymuose<sup>8</sup>.

Žydiškojo požiūrio į sambūvį LDK, padėties ir galimybių vertinimai leidžia rekonstruoti gyvenimo realijas, labiausiai pabrėžiamus sambūvio segmentus, pastebėjimus. Amžininkų išvalgos yra svarbios nustatant takoskyrą tarp realių ir mitologizuotų LDK suvokimo žydiškojoje tradicijoje kontekstų. Kita vertus, aktualu, koku mastu LDK gyvenusių žydų vertinimai, suformuotos istorinės schemas atspindėjo vėlesnėse jų kartose.

<sup>6</sup> Šiuolaikinėje istoriografijoje (ypač Lenkijos) labiausiai sureikšmintą žydų įtaką valstybės įstatymų leidybai (provincijos seimeliams, seimui). Specialų straipsnį, kuriame panaudota Lietuvos Vaado medžiaga (pastaroji į tyrimą įtraukta tik fragmentiškai) bei Poznanės ir Opatovo kahalų Lenkijoje nutarimai, yra paskelbęs I. Levinas. Šio autoriaus išvadose buvo pernelyg sureikšmintą žydų įtaką renkant pavieto atstovus į seimą, o taip pat sudarant seimelių instrukcijas (*Lewin I. Udział Żydów w wyborach sejmowych w dawnej Polsce // Z historii i tradycji. Szkice z dziejów kultury żydowskiej. Warszawa, 1983*). LDK Vaado nutarimų tyrimas leidžia išvėlgti kiek kitokius žydų bendruomenės veiklos orientyrus – būtent domėjimąsi tik galimais antižydiškais pavietų bajorų seimelių instrukcijų straipsniais. Bajorų seimelių veiklai skirtoje studijoje žydų korupcijos problemoms kelis puslapius skyrė ir W. Kriegseisenas (*Kriegseisen W. Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku. Warszawa, 1991*). Be mokslinių studijų, skirtų religijos nuostatomis paremto žydų požiūrio į krikščionis, palaipsniui imta domėtis įvairesniais žydų ir krikščionių bendravimo aspektais. Socialiniams ir ekonominiams žydų ir krikščionių santykiams skirta D. Fettkes studija ir šaltinių – responsų publikacija (*Fettke D. Juden und Nichtjuden im 16. und 17. Jahrhundert in Polen. Soziale und ökonomische Beziehungen in Responsen polnischer Rabbiner. Juden und Umwelt, B. 17. Frankfurt am Main–Bern–NewYork, 1986*) ar S. Livšico straipsnis, pristatantis hebrajų kalba išleistą rabinų responsų rinktinę (*Лившиц С. Евреи в Польше, Литве и России в XVI и XVII ст. по данным из раввинских решений // Будущности, № 1, 1900*). Žydų santykius su nežydais, kuriuose paliečiami kai kurie požiūrio į visuomenę aspektai per responsų prizmę, aptarė B. Kacas (*Кай Б. Еврейский суд и „responsы“ // История евреев в России, т. 11, Москва, 1914, с. 217–132*).

<sup>7</sup> *Rosman M. J. A Minority Views the Majority: Jewish Attitudes Towards the Polish Lithuanian Commonwealth and Interaction with Poles // Polin, vol. 4, 1989; Rosman M. J. Jewish Perceptions of Insecurity and Powerlessness in 16<sup>th</sup>–18<sup>th</sup> Century Poland // Polin, vol. 1, 1986.*

<sup>8</sup> Tokio pobūdžio tyrimus reprezentuotų minėti M. J. Rosmano darbai.

Dėl tradicinio žydų požiūrio į istoriją, ilgai vyravusių biblinių archetipų nedaug yra šaltinių, leidžiančių rekonstruoti amžininkų požiūrį į gyvenimo sąlygas LDK. Veikiant komunikacijos mechanizmams, vietos žydai turėjo žinių apie bendratiškių padėtį kitose Europos valstybėse, ten pasigirstančius kaltinimus ar įvykusius incidentus. Turint palyginti ribotą šaltinių kiekį, vietos bendruomenių reakcija ir veiksmai eliminuojant aplinkybes, kurios kituose kraštuose paskatino antižydiškus incidentus, apsunkina realios sambūvio atmosferos išskleidimą. Nesirealizavusių baimių pavyzdžiu galėtų būti LDK bendruomenės parengtis ir aukos, gelbėjimo mechanizmų numatymas, pasklidus gandui apie Šv. Komunijos profanaciją. Šio mito prevencijos pradžia siekia Vytauto didžiojo privilegiją Brastos bendruomenei (1388)<sup>9</sup>, draudimai kaltinti žydus Šv. Komunijos niekinimu periodiškai buvo kartojami visuotinėse privilegijose LDK žydų bendruomenei. Nors iki šiol atlikti tyrimai teleižia išvelgti vos apčiuopiamus šio mito veikimo elementus tarp LDK katalikų ir stačiatikių dvasininkijos, o vėliau – lietuvių folklore. Šv. Komunijos profanacijos mitas LDK visuomenėje neišsiskleidė, priešingai nei įsivaizdavimai apie ritualiniais tikslais krikščionis žudančius žydus. Tuo tarpu bendruomenė vienodai bijojo abiejų mitų, buvo numačiusi veiksmus ir išlaidų šaltinius, jei gandas pasklistų<sup>10</sup>. Kaip matyti iš pateikto pavyzdžio, persidengiančios realių ir numanomų galių baimių ir jausenų, vertinimų plotmės deformuoja LDK visuomenės vertinimą. Jame persipina kitų bendruomenių „svetimos“ patirtys, su lokalia realybe, lygiai taip kaip abstraktus krikščioniškasis (ar apskritai nežydų) pasaulis, su konkrečia LDK miestų ir miestelių bei jų gyventojų aplinka.

Religinio pobūdžio atskirtys – krikščionis-nekrikščionis, žydas-nežydas<sup>11</sup> – ir jų nulemti mentaliteto savitumai vienodai stipriai veikė visuomenės dalis – ir krikščionišką, ir žydiškąją. Bendruomenės vidaus dokumentuose be dažnai taikomos *gojaus-nežydo* sąvokos, Lietuvos Vaado sprendimuose be užuolankų kalbama apie „mūsų priešus“. Ši apibrėžtis daugeliu atveju buvo vartota antižydiškų visuomenės veiksmų kontekstuose. Pavyzdžiui, sprendžiant kaltinimų ritualinėmis žmogžudystėmis, prievartinio žydų vaikų krikšto, Bogdano Chmelnickio maišto nulemtas problemas<sup>12</sup> ar svarstant visuomenės reikalavimą dėl nežydų (ypač tarnaičių)

<sup>9</sup> Лазутка С., Гудавичюс Э. Привилегия евреям Витавтаса Великого 1388 года. Москва-Иерусалим, 1993.

<sup>10</sup> Областной пинкос Ваада главных еврейских общин Литвы, Санкт-Петербург. 1909, § 110.

<sup>11</sup> Krikščioniškoje aplinkoje įprastas skirstymas į krikščionis ir nekrikščionis turėjo savąjį atitikmenį ir judaizme – savosios, kaip Dievo tautos ir tikrosios religijos pagrindimą, kuris tapo visuomenės vertinimo išeities pozicija ir viena svarbesnių jos nuostatų.

<sup>12</sup> Požiūris į Lenkijos–Lietuvos visuomenę kaip priešišką itin ryškus Chmelnickio maištą aprašančiose žydų kilmės autorių (Mejerio iš Ščebržešino, Natano Hanoverio, Šabtajaus Ha-Kohe-no) kronikose // Еврейские хроники XVII столетия. Москва–Иерусалим, 1997.

samos apribojimo žydų namuose<sup>13</sup>. Nepatikliai ir rezervuoti buvo vertinamos ir valstybinio teismo institucijos. Žydiškoje aplinkoje baimę keliantis *nežydų* teismas buvo suvoktas kaip tradicinio bendruomenės vidaus teismo – *bet-din* priešprieša<sup>14</sup>. Dėl šių įsivaizdavimų ir galimo mirties bausmės taikymo valstybinė teismų sistema bendruomenės teismų ir bausmių struktūroje buvo numatoma kaip sunkiausia iš galimų bausmių. Pavyzdžiui, Lietuvos vaade buvo nutarta, kad sutarčių ir parašų klastotoją ar žydą, su kitu žydu išdrįsusį bylinėtis „nežydų teismuose“ po persekiojimo ir atskyrimo nuo bendruomenės, galima „netgi perduoti į nežydų rankas, kad būtų išnaikinti dygliakrūmiai iš vynuogyno“<sup>15</sup>. Lakoniškai, tačiau iškalbingai prioritetus paaiškino XVII a. žydų kronikininkas Natanas Hanoveris: „nepaverskime savo priešų teisėjais“<sup>16</sup>.

Supriešintos ar susipriešinusios visuomenės modelis buvo nulemtas tradicinio religinio požiūrio, tikėjimo savosios religijos teisingumu ir pranašumu. Tos pačios tendencijos buvo matyti ir krikščioniškoje LDK visuomenės dalyje. Lygiai taip kaip Antrojo Lietuvos Statuto (1566) rengėjai bandė visuomenėje išskirti žydus ženklų (geltonas nuometas moterims ir tos pačios spalvos beretė – vyrams)<sup>17</sup>. Jėzuitas Petras Skarga koneveikė žydus kaip didžiausius krikščionių priešus<sup>18</sup>, o žydai matė LDK visuomenę (ar visus krikščionis) kaip jiems priešišką ir pavojingą. Šiais teologinio vertinimo konceptais buvo paremtas LDK žydų požiūris į gyvenimo valstybėje realybę. Jame į visumą susiliejo religinės nuostatos, pasaulėjauta, stereotipinis mąstymas su reakcija į aplinkinių reiškiamą savo paties neigiamą įvaizdį.

Žydams gyvenimas diasporoje formavo savitus bendruomenės poreikius ir kėlė naujus iššūkius – tai judaizmo tradicijos išlaikymas ir bendruomenės saugumo užtikrinimas nepalankiai jos atžvilgiu nusiteikusioje krikščioniškoje aplinko-

<sup>13</sup> Областной пинкос Ваада главных еврейских общин Литвы. Санкт-Петербург, 1909, § 148.

<sup>14</sup> Valstybinės teisės galiojimo kontekste, žydų bendruomenės autoritetai išskyrė LDK įstatymų veikimo ir jų negaliojimo sritis. Anot rabino Mordechajaus Jafės (1533–1612), „valstybės įstatymo [laikymasis] privalomas tuomet, kai liečiami aukščiausios valdžios ir piliečių gerovės interesai, visais kitais atvejais, esant asmeniniams santykiams tarp vieno ir kito žydo, mes jais nesivadovausime, nes antraip netektų reikšmės visi žydiški įstatymai“ (*Казь Б. Еврейский суд и „респонсы“ // История евреев в России, т. 11. Москва, 1914, с. 220*).

<sup>15</sup> Областной пинкос Ваада главных еврейских общин Литвы. Санкт-Петербург, 1909, §28.

<sup>16</sup> Ганнов Н. Пучина бездонная // Еврейские хроники XVII столетия. Москва–Иерусалим, 1997, с. 137. Panašus valstybės teismų apibūdinimas buvo pakartotas XVIII a. karaimų ir žydų rabinistų susitarime tarpusavio bylas spręsti nesikreipiant į valstybines teismo institucijas (*Гесен Ю. Борьба караймов г. Трок с евреями // Еврейская старина, т. 3. 1910, с. 572*).

<sup>17</sup> XII sk. 4 str. Статут Великого Князьства Литовского 1566 года // Временник императорского Московского общества истории и древностей Российских, кн. 23. Москва, 1855 (nuorodos į statutą paprastai pateikiamos pagal skyrius ir straipsnius, kaip yra padaryta).

<sup>18</sup> Skarga P. Zywoty swiętych starego y nowego zakonu na kazdy dzien przed cały rok, wybrane z paważnych pisarzów i doktorów koscielny. Wilno, 1780.

je. Nuosekliai reglamentuoti santykiai su dominuojančia nežydiška visuomenės dalimi buvo suvokti kaip bendruomenės saugumo sąlyga. Vilniuje dirbęs rabinas Šabtajus Ha-Kohenas rašė: „Krikščionys išties būtų teisingi ir dievoti, jei jie tvirtai laikytųsi savo religijos <...> Žydas su krikščionimi turi būti dar teisingesnis nei su žydu, nes sakoma, kas nesažiningas su krikščionimi – niekina Dievo vardą ir daro didžiausią nuodėmę“<sup>19</sup>. Šios nuostatos kiekvieno žydo, kaip bendruomenės nario, veiklą įspraudė į privalomos elgsenos ir pažiūrų modelius.

Bendruomenės savikontrolės mechanizmai koordinuoti ėmė veikti įsteigus Lietuvos Vaadą (1623), kuris būdamas svarbiausia savivaldžios bendruomenės institucija formavo žydų poziciją visuomenėje, ją koordinavo, kai kito sąlygos ar įkaidavo atmosfera. Iš išlikusių Lietuvos Vaado dokumentų<sup>20</sup> matyti visas bendruomenės saugumą galinčių užtikrinti priemonių spektras. Iš jų galima spręsti apie bendruomenės sąlyčio su išoriniu pasauliu pobūdį: neerzinti, neprovokuoti, įsiteikti ir pamaloninti, papirkti ar išpirkti, kontroliuoti ir tik tuomet susitaikyti su nevaldoma tapusia situacija. Siekiant saugumo, bendruomeniniai tikslai buvo suvokti kaip svarbesni už asmenines iniciatyvas; bendruomenė atsiribojo ir nuo sąmoningai pažeidžiančių saugumo principus: ji negynė to, kuris „savivaliaudamas erzins ir muš kurį nors iš nežydų ir dėl to atsidurs nelaimėje“<sup>21</sup>.

Lietuvos Vaado sprendimai perteikė žydų suvoktas jų buvimo visuomenėje problemas ir tariamai jas išspręsti galinčią veiklą. Kartu jie rodo žydų bendruomenėje susiklosčiusį LDK krikščioniškos visuomenės įvaizdį, perteikė gyvenimo aplinkos vertinimus. LDK visuomenė, turinti neigiamą žydo įvaizdį<sup>22</sup> pačių žydų buvo suvokta kaip svetima, nepakanti, kelianti grėsmę (nesaugi) ir neverta pasitikėjimo, galinti sugriauti įprastos gyvensenos tėkmę. Žydų bendruomenė įsitvirtinusį priešišumą jos atžvilgiu slopino įsiteikimais, dovanomis, išpirkimais, aplinkos stebėjimu ir operatyvia reakcija į besikeičiančias nuotaikas, nuosekliai neprovokavimo politikos socialiniuose santykiuose laikymusi.

Dar viena aktualija, kuri leidžia kalbėti apie tam tikros žydų bendruomenės pozicijos susiklostymą – tai vengimas viešai reikšti savo nuomonę ar ginti savąjį tikėjimą LDK vartotomis kalbomis<sup>23</sup>. Kitaip tariant, įvaldyti ir vartoti tas komunikacijos formas, kurios buvo priimtinos ir suprantamos daugumai. Oficialūs žydų kreipimaisi į didįjį kunigaikštį, prašant patvirtinti jiems suteiktas privilegijas ar išspręsti bendruomenę užgriuvusias problemas buvo neiškalbūs: jie nuolankūs,

<sup>19</sup> Флисфедер А. Евреи и их учение об иноверах. Санкт-Петербург, 1874, с. 271–272.

<sup>20</sup> Областной пинкос Ваада главных еврейских общин Литвы. Санкт-Петербург, 1909.

<sup>21</sup> Ten pat, § 69.

<sup>22</sup> Šiaučiuinaitė-Verbickienė J. Žydai XVI a. pirmosios pusės LDK visuomenėje: skaičiai, statusas, požiūriai // Kultūros istorijos tyrinėjimai, t. 5. Vilnius, 1999, p. 378–441.

<sup>23</sup> Išimtis – teisiniai procesai, tačiau juose požiūrio į LDK visuomenę problemos nėra liečiamos.



sudėlioti iš standartinių frazių, pagrįsti pasikartojančiais argumentais. Tik karaimas Izaokas Trakiškis, hebrajiškai rašytame teologinės polemikos darbe „Tikėjimo sutvirtinimas“ (apie 1593, *Chizuk Emunah*)<sup>24</sup>, užsiminė apie tai, kad esant progai jaunystėje nevengdavęs salonuose vykusią diskusijų religijos temomis. Ši užuomina leistų manyti, kad tam tikruose visuomenės sluoksniuose religinių diskursų aptarimas vietos kalbomis buvo įmanomas, tačiau užrašytų ir todėl žinomų jos variantų turime vos vieną kitą.

Vieninteliu žinomu Abiejų Tautų Respublikos žydų išitraukimu į viešą religinę polemiką, vykusią lenkų kalba, laikytinas iš Belžycų, esančių netoli Liublino, kilusio žydo Jokūbo „Atsakymas“ (1581, *Odpis Jakoba z Belżyc na Dialogi Martina Czechowica na ktorey zab odpowiada Jakobowi żidowi ten ze Marcin s Czechowic*)<sup>25</sup> į Martino Czechowico „Krikščioniškuosius pokalbius“ (1575; *Rozmowy chrystyjańskie*)<sup>26</sup>. Nuosaičių poziciją pasirinkęs žydas ryžosi dispute ginti tris dažniausiai krikščionių puolamus judaizmo atributus: Talmudą, Šabą ir apipjaustymą. Žydo Jokūbo pasisakyme judėjiškosios nuostatos buvo ginamos, nesiimant kritikuoti krikščioniškųjų tiesų. Nepaisant polemikos dirbtinumo, nelygiaverčių disputantų pozicijų, yra svarbu tai, kad XVI a. pabaigoje lenkų kalba įvyko vieša polemika, paskleista knygomis tarp gebančių skaityti visuomenės narių.

Antrą kartą Lenkijos ir Lietuvos žydai aktyviai įsijungė į viešas diskusijas dėl žydų padėties gerinimo tik Ketverių metų seime<sup>27</sup>. Jame Reformacijos kontekste aktualizuotos krikščionybės ir judaizmo dogmų santykio problemos nublanko prieš žydų socialinės padėties reformas. Aktyvus pavienių žydų, išdrįsusių siūlyti kahalų savivaldos naikinimą, ir pačių kahalų įsijungimas pateikė nevienalytį žydų bendruomenės vidinio gyvavimo vaizdą. XVIII a. pabaigoje pirmą kartą visuomenei suprantama lenkų kalba žydai viešai dėstė savo rūpesčius, vertino bendruomenės organizacijos veiksmingumą, religijos išpažinimo ir tradicijos puoselėjimo galimybes<sup>28</sup>. Savita tai, kad išdrįsusi į viešumą iškelti krikščioniškai visuomenės

<sup>24</sup> Befestigung im Glauben von Rabbi Jizchak Sohn Abraham neu herausgegeben von Deutch D. Sohraau, 1865.

<sup>25</sup> Jokūbo „Atsakymo“ į antijudaistinius M. Czechowico užsipuolimus originalas neišliko. Kontrargumentai žinomi iš antrinio šaltinio: jau iš M. Czechowico atliepimo į jam skirtus Jokūbo atsakymus (*Odpis Jakoba z Belżyc na Dialogi Martina Czechowica na ktorey zab odpowiada Jakobowi żidowi ten ze Marcin s Czechowic*, 1581).

<sup>26</sup> *Czechowic M. Rozmowy chrystyjańskie*. Warszawa-Łódź, 1979.

<sup>27</sup> Diskusijos dėl „Žydų reformos“ publikuotos: *Materyaly do dziejów sejmju czteroletnego*, t. 6, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969.

<sup>28</sup> Žydų bendruomenės iškeltas aktualijas žr. *Materyaly do dziejów sejmju czteroletnego*, t. 6, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969, Nr. 1, 10, 16, 26a, 98 ir kt. Šiame rinkinyje publikuoto „Vilniaus kahalų prašymo karaliui ir seimui“ (ten pat, Nr.1) vienas egzempliorių saugomas tarp Vilniaus žydų bendruomenės dokumentų: Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 620, ap. 1, b. 50, l. 1–3.



daliai mažai žinomas, tačiau bendruomenėje įsisenėjusias problemas, žydų atstovai nekommentavo Ketverių metų seimo aplinkoje atvirai reikšto nepakantumo. Žydų atstovų sutartinai kartojamas krikščioniškosios visuomenės dalies iškeltas „Žydų reformos“ šūkis „padaryti juos laimingais ir kraštui naudingais“<sup>29</sup> rodytų, jog XVIII a. pabaigoje jie patys tokiais nesijautė. Nors žydų Apšvietos sąjūdžio (Haskalos) idėjos dar sunkiai skynėsi kelią tradicinėje Lenkijos – Lietuvos žydų bendruomenėje, žydų padėties reformos bandymai bendruomenės aplinkoje buvo sutikti pakiliai. Buvo išvelgtas galimas šių pertvarkymų poveikis ateities kartoms: „Ir mūsų palikuonių vaikai sakys – buvo išvalgių, o sykiu ir gailiaširdžių ponų seimas, kuris mūsų tėvų tėvams gera padarė“<sup>30</sup>. Ketverių metų seime bajorų ir žydų bendruomenės atstovų (net jei kalbėtume apie abiejų pusių liberalaus elito atstovus) išsakyti žydų teisinės ir socialinės padėties vertinimai XVIII a. pabaigoje sutapo. Buvo vieningai sutariama, kad neluomiška (dezintegrali) žydų socialinė padėtis yra ydinga ir keistina, kad žydai iš visuomenės marginalų turi tapti naudinga visuomenės dalimi. Šiuo požiūriu bajorų ir miestiečių bei žydų įsivaizdavimai nežymiai išsiskyrė. Bet reformos idėją abi pusės pripažino progresyvia. Kitas dalykas, kad dar XVIII a. pabaigoje pradėjus įgyvendinti žydų integravimą į miestietiškas struktūras, šie pasikeitimai buvo sutikti nepalankiai, kaip pažeidžiantys „senąją tvarką“<sup>31</sup>.

Paradoksalu, tačiau ir XVI a., ir XVIII a. pabaigos žydai vienodai vertino krikščioniškos aplinkos nuotaikas. Jau 1541 m. Tikotino žydas krikščioniškoje visuomenės dalyje jautė nepakantumą, „kurį turi mūsų giminei“<sup>32</sup>, o 1795 m. Lietuvos žydai bandė apsisaugoti „nuo Lenkijos gyventojų ketinimų, nes esant suirutėms jie stipriai ant mūsų įpyksta“<sup>33</sup>. Nebent tik XVI a. vidurio LDK žydus supančios atmosferos lyginimai su užsienio kraštų žydų patirtimi rodė, kad jos miestuose buvo susiklosčiusi gyvenimui santykinai palanki atmosfera. Sambūvio LDK visuomenėje formą galime vertinti kaip savotišką alternatyvą tarp Vakarų ir Vidurio Europos visuomenėse pasireiškiančio stiprios nepakantos žydams ir to, ką rabinas Mozė Iserlesas pavadino kuklia, bet ramia duona: „...čia, kur mūsų mažiau nekenčia nei vokiečių žemėse. Duok Dieve, kad taip tęstųsi iki mūsų Mesijo atėjimo“<sup>34</sup>.

<sup>29</sup> Materyaly do dziejów sejmów czteroletniego, t. 6, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969, Nr. 10, 16.

<sup>30</sup> Ten pat, Nr. 26a.

<sup>31</sup> Акты, издаваемые виленского археографического комиссией для разбора древних актов, т. 29. Вильно, 1902, № 244.

<sup>32</sup> Lietuvos Metrika, 10 Teismų bylų knyga. Vilnius, 2003, Nr. 198.

<sup>33</sup> Акты, издаваемые виленского археографического комиссией для разбора древних актов, т. 29. Вильно, 1902, № 244.

<sup>34</sup> Лившиц С. Евреи в Польше, Литве и России в XVI и XVII ст. по данным из раввинских решений // Будущности, № 1, 1900, с. 178.

Šie vertinimai lyg ir antrintų itin dažniai žydų kilmės tyrinėtojų darbuose prasišmelkiančiai idėjai apie išskirtinį pakantumą ir labai palankias gyvenimo sąlygas LDK. Tačiau aptarta situacija Ketverių metų seime ir aplinkos refleksija žydų atstovų pasisakymuose leidžia matyti kitokias, ne idealizuotas gyvenimo realijas. Santykinis pakantos suvokimas įžvelgtinas ir cituotoje Mozės Iserleso išvalgoje bei bendruomenės pasirinktoje santykio su dominuojančios visuomenės luomais politikoje. Įvertinę ilgalaikę patirtį ir gūždamiesi neprovokavimo kiauše, žydai visomis išgalėmis siekė kolektyvinio saugumo. Šios laikysenos pasekmės netruko įvertinti dar XVIII a. pabaigoje europietiškosios Haskalos atveriamų galimybių sužavėti vietos žydai.

Iš LDK kilęs ir joje augęs filosofu tapęs rabinas Saliamonas Maimonas<sup>35</sup> savo „Gyvenimo istorijoje“ perteikė iliustratyvų XVIII a. antrosios pusės užsikongresavusio žydų bendruomenės gyvenimo vaizdą, išryškindamas žydų tradicinės gyvensenos ir plačiojo už bendruomenės esančio pasaulio pažangos priešpriešą. Šios pastabos leidžia įvertinti ilgalaikių bendruomenės pastangų – išlaikyti žydiškumą – pasekmes, poveikį bendruomenei ir jos santykiams su aplinka. Lietuvos rabinas Berlyne, prajuokinęs medicinos studentus, jų akivaizdoje jautėsi nevisavertis siauro akiračio žmogus. Vėliau užsienyje mokslų ragavęs ateityje žymus žydų filosofas lygino dvi savo gyvenimiškas patirtis:

*„BuvaŲ pernelyg išsilavinęs, kad sugrįžčiau į Lenkiją ir ten tęsčiau skurdų, nepriteklių kupiną gyvenimą <...> vėl gyvenčiau prietarų tamoje be žinių <...> kad toks vyras kaip aš, jau kelerius metus išgyvenęs Vokietijoje, laimingas, išsivadavęs iš pančių ir religinių prietarų, metęs šiurkščius papročius ir prasčiokišką gyvenimo būdą, išplėtęs savo žinias, vėl laisva valia grįžtų į ankstesnę barbarišką ir skurdžią būklę. Jis netektų visų įgytų pranašumų ir leistų išsilieti rabinų pykčiui dėl menkiausio nutolimo nuo ceremonijų ar dėl laisvamanybės, taip greit atsiskytų visų iškovotų civilizauto žmogaus gyvenimo gėrybių...“<sup>36</sup>.*

Bendruomenės pastangos užtikrinti saugumą ir gyvenimą be konfliktų, atsiirbojant nuo aplinkos, nuėjo perniek. Konservatyvus bendruomeninio gyvenimo įšalas virto viena po kitos žydų kartas įtraukiančia prietarų klampyne ir tradicijų gniaužtais racionaliau mąstantiems. Tradicionalizmas, konservatyvumas, socialinis neintegruotumas, užsisiklendimas nuo supančio pasaulio ir jo pažangos ignoravimas stabdė kitose valstybėse jau išibėgėjusią Haskalą, bendruomenės modernėjimo ir žydų emancipacijos procesus. S. Maimonas išdrįso pateikti iki tol, berods, nė vieno žydo taip racionaliai neįvertintą, o istoriografijoje dažnai perdėtai idealizuojamą, gyvenimo krikščioniškoje Lenkijos–Lietuvos aplinkoje apibūdinimą.

<sup>35</sup> Apie Saliamono Maimono biografijos faktus, jo veiklos kontekstus ir reikšmę žr. *Lempertienė L.* Intelektualo portretas epochos fone // *Maimonas S.* Gyvenimo istorija. Vilnius, 2004.

<sup>36</sup> *Maimonas S.* Gyvenimo istorija. Vilnius, 2004, p. 284, 300.

Tai iškalingi žodžiai, juos užrašęs žydų kilmės intelektualas vertino nepakančios visuomenės požiūrį į savo paties bendruomenę, matydamas jos tamsiąsias puses, neatsiribodamas nuo savo jausmų, patirties ir vakarietiškojo pasaulio pažinimo:

*„Tikriausiai nėra pasaulyje kitos tokios šalies kaip Lenkija, kur būtų tokie lygiaverčiai religinė laisvė ir religinis nepakantumas. Žydai čia turi visišką tikėjimo išpažinimo laisvę ir visas kitas miestiečių laisves, net savo teismus. Iš kitos pusės, religinis nepakantumas yra toks didelis, kad žydo vardas jau pats savaime lygus paniekinimui“<sup>37</sup>.*

Panašios nuotaikos juntamos ir iš karto po Abiejų Tautų Respublikos žlugimo rabino Piko Magido parašytoje maldoje, skirtoje viešajam skaitymui. Joje žydų tautos likimas diasporoje sumišęs su Lietuvos žydų padėtimi.

*„Padėk, Viešpatie, savo tautai <...> Pažvelk į savo tautą, nes ją žemina negandos... Tavo vaikai pasiekė ilūžį ir neturi jėgų išbristi <...> Nuolat juos užgriūna tokie vargai, kad paskutinieji verčia pamiršti anksčiau buvusius. Susisieloję, nusivalkioję, apvogti, pasmerkti klajoti, išgrobstyti, apipešioti, tapę kardo, bado, ugnies, vandens aukomis <...> Izraelio vaikai, kaip išsigandę avys, įgintos tarp vakaro vilkų: vienas grobia, antras trypia kojomis, kitas iš už nugaros puola <...> Broliai mūsų, Izraelio sūnūs, pasmerkti sielvartui ir nelaisvei, tarp jų ir gyvenantys šventajame Vilniaus mieste, kuris buvo tikru miestu ir motina Izraeliui“<sup>38</sup>.*

Bendruomenės pastangos paveikti nežydišką visuomenę, užsitikrinti saugų gyvenimą buvo nepakankamai efektyvios ir trumpalaikės – jos ilgainiui tapo siekiamo saugumo iliuzija, o krikščioniškojo požiūrio ir stiprios ūkinės konkurencijos formuojamo neigiamo žydų įvaizdžio nepavyko įveikti. Atsiradę akivaizdūs kontrastai tarp visuomenės pažangos ir uždaro bendruomenės gyvenimo tapo ne tik komplikotos žydų padėties visuomenėje (šiuo atveju svarbi ir kitų priežasčių bei aplinkybių visuma), bet ir vidinio bendruomenės narių nepaklusnumo paskata.

## CHMELNICKIO MAIŠTAS IR PRAETIES ĮPRASMINIMO PRADŽIA

Matyt, šių XVIII a. pabaigoje išsakytų vertinimų ištakos siekia Bogdano Chmelnickio maištą, kurio metu buvo fiziškai išnaikinta ir nualinta Lenkijos karalystės žydų bendruomenė, o mažiau nuo maištininkų nukentėjusius LDK žydus užgulė finansinė pabėgėlių išlaikymo ir pagalbos nukentėjusioms bendruomenėms našta. Žydiškoji aplinka maišto pasekmes suvokė kaip stiprų dvasinį sukrėtimą, vertusį ne tik fiksuoti žiaurius įvykius (yra žinomos trys juos aprašiusios žydų autorių kronikos<sup>39</sup>), bet ir įprasminėti juos kaip regiono bendruomenės istorinės atminties

<sup>37</sup> Ten pat, p. 27. Esamą nepakantumą autorius vadina barbarybės laikų palikimu.

<sup>38</sup> *Магид Д.* Из семейного архива – К истории еврейской общины г. Вильны // Пережитое, т. 2. Санкт-Петербург, 1910, с. 124.

<sup>39</sup> Jos paskelbtos: Еврейские хроники XVII столетия. Москва–Иерусалим, 1997.

dalį. Iki pat Holokausto Rytų Europos žydų bendruomenėse prisimenant Chmelnickio maišto netektis buvo pasninkaujama Sivano (šis žydų kalendoriaus mėnuo pagal Grigaliaus kalendorių tenka gegužei ir birželiui) mėnesio 20 dieną, Lietuvoje skaitytos rabino Šabtajaus Ha-Koheno parašytos *Slichot*<sup>40</sup> (hebrajiškai – atsiprašymai, liturgija, į kurią įtrauktos specialios pasnikų maldos). Bandantys teologiniu požiūriu įvertinti Holokaustą jį pagal tragedijos mastą, poveikį būsimoms žydų kartoms lygina su Ispanijos valdovų Ferdinando ir Izabeles paskelbtu žydų išvaymo iš šalies ediktu (1492) ir su Chmelnickio maištu<sup>41</sup>, kuris tapo lokalios žydiškosios atminties objektu. Jos konceptus stipriai veikė ir tragedijos išgyvenimai, ir žydų bendruomenės apsisprendimas palaikyti bajoriškąją pusę. Kaip teigia M. Rosmanas, šis pozicinis pasirinkimas buvo apspręstas ne aiškios žydų politinės orientacijos, bet valdančiosios bajorijos luomo padėties. Kitaip tariant, žydai ginclu palaikė legalią valdžią turėjusią grupę<sup>42</sup>.

Maišto nualintoms žydų bendruomenėms Lenkijos–Lietuvos valstybei taikytas rojaus vaizdinys (*Polsko, Ty, która byłas rajem*) hebrajų kalba rašiusio poeto Moišės iš Narolio eilėse virto priešingu išvytos ir vienišos, savo sūnų paliktos našlės vaizdiniu (*Teraz jesteś wygnaną i samotną wdową. / Opuszoną jesteś przez własnie syny*<sup>43</sup>). Rojumi Abiejų Tautų Respublika tebeatrodė tik užsipuolantiems žydus, jų įsivaizdavimu klestinčius *In Clarum Regnum Polonorum / Paradisus Judeorum*<sup>44</sup> ar *Polonia est paradisus judeorum, et infernus rusticorum*<sup>45</sup>. Vėlesnėje istorinėje refleksijoje ir literatūrinėse praeities vizijose būtent Chmelnickio maištas, o ne kuris kitas negandas žydams pasėjęs regiono istorijos įvykis (pavyzdžiui, didžiojo kunigaikščio Aleksandro žydų išvaymas iš LDK 1495 m.) stipriausiai įsirėžė žydų istorinėje atmintyje. Teologinis ir ritualinis įvykio prisiminimas, įjungiant tradicinės žydų istorinės atminties mechanizmus, buvo laidas, dėl kurio šie įvykiai ne tik išliko, bet ir įsitvirtino vietos žydų istorinėje sąmonėje, nurungė kitus bendruomeninio prisiminimo vertus atsitikimus. Hebrajų kalba rašiusio Zalmano Shneuro urbanistinės poemos „Vilne“ (parašyta autoriui 1904 m. apsilankius Vilniuje) antroje dalyje, žvelgiant į miestą nuo Gedimino pilies kalno, klausama:

<sup>40</sup> *Гешушалми* Г. Х. Захор. Еврейская история и еврейская память. Москва, 2004 с. 56–57.

<sup>41</sup> *Bercovitch E.* Faith after Aushwitz. New-York, 1973.

<sup>42</sup> *Rosman M. J.* A Mirority views the Majority: Jewish Attitudes Towards the Polish Lithuanian Commonwealth and interaction with Poles // *Polin*, 4 (1989), p. 32.

<sup>43</sup> *Tazbir J.* Dzieje polskiej tolerancji. Warszawa, 1973, s. 74.

<sup>44</sup> Sekret żydowskiy przewrotnosci wyjawiony, y śwjatu Polskiemu wprzestrodze wielke pozyteczney pokazany, w Drukarni Akademii Wileńskiey, 1724. (naudotasi mikrofilmu saugomu Centriniam žydų tautos istorijos archyve (The Central Archives for the History of the Jewish People) Jeruzalėje, signatūra: HM 2/ 732; originalas – Biblioteka Kurnicka INV, 1995, s. B3.

<sup>45</sup> Katechizm o Żydach i neofitach // *Materyaly do dziejów sejmu czteroletnego*, t. 6, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969, s. 474.

<...> ar ne legendų dulkės iki šiol tavo ore  
Ar ne kankinio grafo Potockio laužo dūmai?  
Ar ne Chmelnickis ir jo plėšikai lekia tavęs griauti?“<sup>46</sup>.

Istorinėje realybėje Chmelnickio maišto siužetas vilnietiškoje aplinkoje negalėtų būti komponuojamas, o tuo tarpu literatūrinės įvykių interpretacijose autorius sugretino palyginti plačiai pasklidusią legendą apie judaizmą priėmusio kataliko grafo Valentino Potockio sudeginimą Katedros aikštėje XVIII a. pabaigoje ir anksčiau tiesiogiai Lietuvos nepalietusio maišto siaubus. Regis, Chmelnickio maištas buvo pasirinktas kaip apibendrinantis Lenkijos – Lietuvos žydijos negandas, kaip simbolis tų jausenų ir negatyvių gyvenimo aplinkos vertinimų, kuriuos išsakė LDK amžininkai.

## BROLIAI ABRAOMAS JEZOFAVIČIUS IR MICHELIS JEZOFAVIČIUS – ISTORINIŲ BIOGRAFIJŲ LITERATŪRINĖS INTERPRETACIJOS

Broliai Abraomas Jezofavičius (mirė 1519 m.) ir Michelis Jezofavičius (mirė apie 1530 m.)<sup>47</sup> buvo ryškios asmenybės LDK žydų istorijoje. Jie abu su tėvais persikėlę iš Kijevo į Lietuvos Brastą tapo garsiais XV a. pabaigos – XVI a. pirmojo trečdalis verslininkais. Turtus susikrovę iš prekybos ir lupikavimo, vertėsi valstybės monopolio sričių, ypač muitinių, nuomos verslu, teikė kreditus magnatams ir valstybei. Nepaisant žydiškos (nekrіščioniškos) kilmės, sėkmingas verslas, puikus finansinių dalykų išmanymas leido broliams įsitvirtinti krikščioniškoje LDK visuomenėje. Labiausiai imponuojanti biografijos aplinkybė buvo Abraomo Jezofavičiaus apsisprendimas krikštytis ir po konversijos laipsniškas įsijungimas į visuomenę: nobilitacija, paskyrimas valstybės iždininku, tapimas LDK ponų tarybos nariu. Jo palikuonys ėmę vadintis Abraomavičiais per santuokas su įtakingų bajorų sūnumis ir dukromis, ištirpo krikščioniškoje aplinkoje.

Abraomo broliui Micheliui didžiojo kunigaikščio Žygimanto Senojo padarytos išimtys dar ir šiandien istorikus verčia abejoti jų realumu, verslininkui suteiktų privilegijų autentiškumu. Pavyzdžiui, paveldimos bajorystės suteikimas judaizmą

<sup>46</sup> Šis Zalmano Shneuro kūrinys, įkvėptas apsilankymo Vilniuje. Jį literatūrologai vadina pirmuoju urbanistiniu kūriniu žydų literatūroje. Vertimas laisvas, iš *Brio V. The Spase of Jewish Town in Zalman Shneur's Poem „Vilna“* // *Šiaučiuinaitė-Verbickienė J., Lempertienė L.* (eds) *Jewish Space in Central and Eastern Europe: Day-To-Day History*. Cambridge Scholars Publishing, 2007, p. 259.

<sup>47</sup> Apie galimos Michelio mirties datos nustatymą ir jos variantus istoriografijoje žr.: *Šiaučiuinaitė J.* Michelis Jezofavičius – žymus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės verslininkas (XV a. pabaiga–XVI a. pirmasis trečdalis) // Lietuvos Metrikos studijos. Vilnius, 1998, p. 101–103.

išpažįstančiam Micheliui, vadinamas krikščioniškoje Europos analogo neturinčiu atveju<sup>48</sup>. Bet faktas, kad Michelio palikuonių – žydais likusių – Michelevičių (ši patroniminės kilmės asmenvardį anksti ėmusių vartoti kaip pavardę) bajorystė ir vėliau nebuvo ginčijama. Patį Michelį Jezofavičių didysis kunigaikštis Žygimantas Senasis paskyrė pirmuoju ir vieninteliu LDK „žydų vyriausiuoju“ (1514)<sup>49</sup>.

Reikšmingoms Abraomo Jezofavičiaus ir Michelio Jezofavičiaus biografijoms yra skirtos net kelios mokslinės studijos<sup>50</sup>. Broliai sulaukė literatūros kūrėjų dėmesio, buvo pasirinkti istorinių literatūros kūrinių personažais (net nekeičiant jų tikrųjų vardų), kuomet savičiausi jų istorinių biografijų faktai tapo pagrindine veikalo siužeto linija. Šios aplinkybės dar labiau intriguoja žinant, kad Abraomas Jezofavičius ir Michelis Jezofavičius yra vieninteliai pasauliečiai žydai, i žydų ir i nežydų autorių ir mokslininkų akiratį pakliuvę dėl svaiginančios verslo karjeros ir neįtikėtinų, o bendrame kontekste net išimtinių jų gyvenimo aplinkybių. Regis, analogiško kūrėjų dėmesio bus sulaukęs tik Vilniaus Gaonas, matant jį kaip dvasinį lyderį ar kaip simbolinę Lietuvos Jeruzalės ir jos mokytumą dalį. Kitas svarbus faktas sureikšminant brolių biografijas buvo tas, kad jų įprasminimas siejamas su XIX a. rusakalbės žydų literatūros atsiradimu ir lenkų pozityvistais. XV a. pabaigoje–XVI a. pirmajame trečdalyje gyvenusių Abraomo ir Michelio istorinės biografijos, siekiant literatūriniais kūriniais iliustruoti žydų emancipacijos privalumus ir naudingumą, buvo pritaikytos epochos poreikių raiškai, antram gyvenimui prikeliant LDK žydų istorijos siužetus. Tokiais būdais buvo bandoma praeityje apčiuopti bendruomenės modernėjimo užuomazgas.

Abraomo Jezofavičiaus ir Michelio Jezofavičiaus asmenybės tapo trijų literatūros kūrinių herojais. Du kūriniai parašyti XIX a. antroje pusėje, trečiasis – XX a.

<sup>48</sup> 1525 m. Žygimanto Senojo privilegija Micheliui Jezofavičiui ir jo palikuonims buvo suteikta paveldima bajorystė. Lietuvos Metrikoje išlikusį nobilitacijos aktą publikavo Sergejus Beršadskis (*Бершадский С. Русско–еврейский архив // Документы и регесты к истории литовских евреев. т. 1, Санкт-Петербург, 1882, № 69*).

<sup>49</sup> Jis realiai negalėjo atlikti paskirtųjų pareigų, nes bendruomenė priešinosi ir gynė pažeistas vidinės savivaldos tradicijas. Pareigų suteikimo privilegija publikuota: *Бершадский С. Русско–еврейский архив. Документы и регесты к истории литовских евреев, т. 1. Санкт-Петербург, 1882, № 60*. Apie žydų bendruomenės reakciją į naujai įsteigtas pareigybes žr. *Бершадский С. Литовские евреи: история их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии. Санкт-Петербург, 1883, с. 287*.

<sup>50</sup> *Бершадский С. Авраам Езофович Ребичкович. Киев, 1888; Wolff J. Żyd ministrem króla Zygmunta. Kraków, 1885; Šiaučiuonaitė J. Michelis Jezofavičius – žymus Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės verslininkas (XV a. pabaiga–XVI a. pirmasis trečdalis) // Lietuvos Metrikos studijos. Vilnius, 1998, p. 99–118*. Brolių biografijoms yra skirti skyriai genealogijos žinyuose: *Boniecki A. Herbarz polski, t. 9. Warszawa, 1906, s. 90–96; Polski słownik biograficzny, t. 6. Kraków, 1948, s. 328–333; enciklopedijose bei žodynuose: „Jozefavičiai“. Lietuvių enciklopedija, t. 9, p. 504–505; Jozefavičiai // Visuotinė lietuvių enciklopedija, t. 8. Vilnius, 2005, p. 744; Polski słownik judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religija. Ludzie, t. 1. Warszawa, 2003, s. 413–414.*



pradžioje. „Abraomas Jezofavičius. XVI a. pirmos pusės istorinė apysaka“ – tai ke-  
liuose 1887 m.<sup>51</sup> istorinio – literatūrinio žurnalo „Voschod“ numeriuose publikuotas  
žydų kilmės autoriaus, aktyviai veikusio Vilniaus aplinkoje<sup>52</sup> ir priskiriamo va-  
dinamajai „rusų-žydų“ literatūros krypties žurnalisto ir rašytojo Levo Levandos  
(1835–1888) kūrinys<sup>53</sup>. Antrasis kūrinys – pozityvistės lenkų kilmės autorės Elizos  
Orzeszkowos (1841–1910) romanas „Mejeris Jezofavičius“ (1878)<sup>54</sup>. Tai vienas vė-  
lyviausių po „Galiūno Samsono“ (*Silny Samson*, 1877) ir „Eli Makover“ (1875) autorės  
kūrinių, kuriuose vyrauja žydiškoji tema. Trečiasis aptariamų kūrinių – rankraštyje  
likęs lietuvių istorijos ir lotynų kalbos mokytojo Juozo Avižonio<sup>55</sup> (1882–1972) „Di-  
džiojo Lietuvos kunigaikščio skarbninkas Abraomas Jezofavičius, istorinė XVI a.

<sup>51</sup> Tai paskutinis L. Levandos kūrinys, manoma, kad jis buvo pabaigtas ne anksčiau 1885-ųjų  
m. (*Маркиш III. Стоит ли перечитывать Льва Леванду? Статья вторая: Художество //*  
*Вестник еврейского университета в Москве*, 1996, № 2 (12), с. 193) 1886 m. publicis-  
tas susirgo psichikos liga, kuri greitai progresavo. Nuo 1887 m. gegužės L. Levanda gydėsi  
vienoje privačių Peterburgo klinikų, kur ir mirė 1888 m. kovo 6 d. (*Маркиш III. Стоит ли*  
*перечитывать Льва Леванду? Статья первая: Посыль. Вестник еврейского университета*  
*в Москве*, 1995, № 3 (10), с. 98.). Lieka neaišku, kas rūpinosi paskutiniojo autoriaus kūrinio  
paskelbimu.

<sup>52</sup> L. Levanda baigęs Vilniaus rabinų mokyklą (1854); 1861–1886 m. ėjo „mokyto žydo“ pa-  
reigas – buvo Vilniaus general-gubernatoriaus patarėjas žydų klausimais. 1864–1865 m. reda-  
gavo „Vilenskie gubernskie vedomosti“, vėliau spausdinosi „Vilenskiy vestnik“ (*Маркиш III.*  
*Стоит ли перечитывать Льва Леванду? Статья первая: Посыль // Вестник еврейского*  
*университета в Москве*, 1995, № 3 (10), с. 96–98; *Лаврунец П. Русская литература Литвы.*  
*XIX – первая половина XX века. Вильнюс*, 1999, с. 50).

<sup>53</sup> *Леванда Л.О. Авраам Иезофович. Историческая повесть первой половины 16-го века //*  
*Восход*, 1887, кн. 1–6.

<sup>54</sup> *Ožėškienė E. Mejeris Ezofavičius. Vilnius*, 1973.

<sup>55</sup> Juozas Avižonis gimęs Pasvalyje, baigęs Mintaujos gimnaziją, 1905 m. įstojo į Odesos uni-  
versiteto Istorijos-filosofijos fakulteto slavų-rusų-aiščių istorijos skyrių. Baigęs universitetą,  
pedagogo karjerą pradėjo privačioje šešių klasių Telšių gimnazijoje, dėstė lietuvių ir lotynų kalbas.  
Apkaltintas anticarinė veikla iš šios gimnazijos atleistas, grįžo į Odesą, vėliau dirbo Bachmuto  
mieste Donbase, Piatigorske, dėstė lotynų kalbą, psichologiją, istoriją ar rusų kalbą. Nuo 1921 m.  
dirbo diplomatinėje tarnyboje – tarpukario Lietuvos Respublikos atstovybės Rusijoje pir-  
muoju sekretoriumi, vėliau patarėju. Po vadinamosios Sacharino bylos kartu su dar keliais  
Užsienio reikalų ministerijos darbuotojais buvo atleistas iš užimamų pareigų. Grįžęs į Lietu-  
vą, J. Avižonis tęsė mokytojo darbą: Pasvalyje įkūrė realinio tipo gimnaziją ir jai vadovavo.  
Jam buvo patikėta įsteigti komercinės pakraipos gimnaziją Tauragėje. 1933–1935 m. dirbo  
Kėdainių gimnazijos direktoriumi ir kartu lotynų kalbos ir istorijos mokytoju, Kėdainiuose ir  
buvo užbaigtas analizuojamo kūrinio rankraštis. Antrojo Pasaulinio karo metu ir sovietmečiu  
mokytojavo Linkuvoje, vėliau Merkinėje, mokė istorijos. Aktyvus pedagogas ir visuomenės  
veikėjas J. Avižinis paliko didelį rankraštinį archyvą ir išleido knygą „Naujos pedagoginės  
idėjos“ (Kaunas, 1923), parašė originalų anglų kalbos vadovėlį Lietuvos mokykloms „First  
English steps for Lithuanian Schools“ (išleista 1936), vertė į lietuvių kalbą grožinės literatū-  
ros (reikšmingiausias vertimas – *Turgenevo I. Pavasario srautas*. Kaunas, 1940). J. Avižonio  
biografija pristatyta pagal jo mokinės A. Gaigalaitės parengtą straipsnį (jis paremtas archy-  
viniais dokumentais ir prisiminimais. Žr.: *Gaigalaitė A. Mūsų mokytojai: Juozas Avižonis*  
(1882–1972) // *Istorija*, t. 37. 1998, p. 3–13).



pradžios apysaka<sup>56</sup>. Ji parašyta ir baigta tvarkyti tarp 1930–1935 m. Kėdainiuose<sup>57</sup>. Palyginus minėtą L. Levandos kūrinį su J. Avižonio rankraštyje paliktu tekstu matyti, kad mokytojas, perėmė L. Levandos apysakos siužetą ir jį labiau priartinęs prie Lietuvos istorinės medžiagos dar papildė ir tuo metu publikuotų Abraomo Jezofavičiaus biografijos tyrimų išvadomis. Tačiau, išskyrus keletą intarpų ir palyginti dažną L. Levandos tekste aprašomojo dėstymo pakeitimą veikėjų dialogais, J. Avižonis nesukūrė nieko originalaus. Esminių pakeitimų išvengusį J. Avižonio<sup>58</sup> parengtą L. Levandos apysakos variantą galima pripažinti pirmuoju, matyt, vieninteliu šio rusų kalba rašiusio žydų kilmės autoriaus kūrinių vertimu į lietuvių kalbą. Kaip galima spręsti iš J. Avižonio biografijos, literatūros kūrinių vertimai buvo viena jo veiklos sričių. Dėl paaiškėjusio kompiliacijos fakto J. Avižonio rankraštis (jį, beje, tikėtasi išleisti)<sup>59</sup> nagrinėjamos problemos kontekste yra svarbus ne tiek savo turiniu, kiek autoriaus padarytais L. Levandos teksto pakeitimais. Antra vertus, pagrįstai kyla klausimas, kodėl tarpukario Lietuvoje, kur, kaip nurodė pats J. Avižonis, nėra išsivystęs istorinės literatūros žanras, būtent žydiškosios tematikos kūrinyse buvo pasirinktas lietuvių jaunimo istorinei savimonei ugdyti.

Bandant nustatyti aplinkybes, kurios lėmė brolių biografijų populiarumą, svarbus yra chronologinis grožinės literatūros kūrinių ir biografijų istorinių tyrimų santykis. Išsamūs, istorinių šaltinių analize pagrįsti, moksliniai Abraomo biografijos tyrimai, atlikti Józefo Wolffo (1885)<sup>60</sup> ir po trejų metų Sergejaus Beršadskio (1888)<sup>61</sup>, buvo paskelbti keleriais metais vėliau nei E. Orzeszkowos romanas – beveik tuo pačiu metu su L. Levandos kūriniu. Sutampančios interpretacijos ir faktų

<sup>56</sup> Juozas Avižonis. Didžiojo Lietuvos kunigaikščio skarbinkas Abraomas Jozefavičius, istorinė XVI a. pradžios apysaka, 1930–1935 ( 179 lapai), rankraštis // Lietuvos nacionalinė M. Mažvydo biblioteka. Rankraščių sk. F. 114, b. 354.

<sup>57</sup> Nors Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyriaus aprašuose nurodomi tik 1930 m. kaip rankraščio parengimo data, išlikusių rankraščio dokumentų tyrimas leidžia teigti, kad paskutiniai teksto tvarkymo darbai dar buvo daromi 1935 m., t. y. mokytojui gyvenant Kėdainiuose: pirmasis teksto variantas buvo parašytas 1930 m., o paskutinis „Autoriaus žodžio“ variantas parengtas – 1935 m. Yra išlikęs darbinis apysakos variantas, datuotas 1934 m., truputį skiriasi ir rankraščio pavadinimas – „Didžiojo Lietuvos kunigaikščio iždininkas“ (Lietuvos nacionalinė M. Mažvydo biblioteka. Rankraščių sk. F. 114, b. 355). Dėl šių priežasčių penkerių metų laikotarpis nurodomas kaip kūrinio rengimo ir jo užbaigimo laikas.

<sup>58</sup> Lietuviškojo L. Levandos „Abraomas Jezofavičius“ (Abram Ezofowicz) interpretacijos autorius pratarmėje nurodė, kad apysakos siužetas yra paremtas realiais istoriniais faktais. J. Avižonis išvardijo istorines iždininko biografijos studijas kaip rašant kūrinį pasitelktą literatūrą ir teusiminę apie tai, kad naudojosi L. Levandos literatūriniais darbais.

<sup>59</sup> Lietuvos nacionalinė M. Mažvydo biblioteka. Rankraščių sk. F. 114, b. 355, l. 71–72; *Avižonis J.* Didžiojo Lietuvos Kunigaikščio žemės iždininkas. Istorinė apysaka iš Lietuvos praeities XVI a. pusėje. Kėdainiai, 1934, 138 psl./ 8 lankai ir 10 psl. Neišlikusi dokumento pabaiga, jis aprašytas kaip nuorašas.

<sup>60</sup> *Wolff J.* Żyd ministrem kròła Zygmunta. Kraków, 1885.

<sup>61</sup> *Бершадский С.* Авраам Езофович Ребичкович. Киев, 1888.

seka leidžia teigti, kad L. Levanda žinių sėmėsi iš J. Wolff studijos. S. Beršadskio atlikta iždininko Abraomo biografijos ir veiklos studija, kurioje remiantis išsamia šaltinių analize buvo nuneigta dalis J. Wolfo išvadų, naudojosi tik J. Avižonis. Šią publikaciją jis nurodė savo rankraštyje likusio veikalo „Autoriaus žodyje“. Būtent iš jos autorius lietuviškąjį L. Levandos apysakos siužetą praturtino naujais Abraomo Jezofavičiaus gyvenimo vaizdais.

Dėl praktinių paskatų – noro pažinti, visuomenės supratimu, ydingos žydų padėties Abiejų Tautų Respublikoje priežastis, Tadeusz Czackis XIX a. pirmoje pusėje išleido sukauptas žinias susisteminantį veikalą „Pasvarstymai apie žydus“ (*Rozprawa o zydach*)<sup>62</sup>. Tačiau šiame kelių leidimų sulaukusiame veikale, teigima rasti tik minimalių žinių apie Michelią Jezofavičių, kaip „žydų vyriausiąjį“. Lyginant su literatūros veikalais, Michelio ir Abraomo biografijų istoriniai tyrimai buvo vėlesni, tačiau E. Orzeszkowos romane ne tik buvo išskleisti, bet ir originaliai interpretuoti Michelio gyvenimo epizodai. Pastaroji aplinkybė ir šios autorės literatūrinio palikimo tyrinėtojų išvelgtas jos atidus susipažinimas su žydiškąja aplinka leidžia daryti prielaidą, kad kolektyvinėje žydų bendruomenės atmintyje buvo įsitvirtinę Michelio Jezofavičiaus biografijos detalės, išlikusios kaip žodinė tradicija, o galbūt ir užrašytos. Tuo tarpu Abraomo Jezofavičiaus, kaip naujakrikšto, atskaldino nuo bendruomenės, istorija antrajam literatūriniam gyvenimui, matyt, buvo prikelta būtent dėl akademinio susidomėjimo šiuo asmeniu. XIX a. kūrėjams ir tyrinėtojams, ieškojusiems atsakymo į „žydų klausimą“, broliai imponavo dėl sėkmingos karjeros už bendruomenės ribų, dėl jų socialinės integracijos.

E. Orzeszkowa nedidelio Šibovo štetlo, kuriame ir vyko jos romane aprašyti įvykiai, bendruomenės įtakinguosius skyrė į dvi nuolat tarpusavyje besivaržančias šeimas. Tai turtingi pirkliai Jezofavičiai, „turintys visa tai, ką duoda puiki padėtis visuomenėje“<sup>63</sup>, antrieji – religinga sefardų kilmės (šia aplinkybe autorė tarytum pabrėžia jų svetimumą vietos žydams) rabinų Todrosų šeima, atstovaujanti dvasi-  
niam pradui<sup>64</sup>. Sekuliarumo ir religingumo išsiskyrimas miestelio erdvėje tapo jų santykių atspirties tašku.

L. Levanda, apibūdinęs Abraomą, kaip išskirtinių gabumų, sau lygių neturintį vaiką – „Brastos iluį“, gavusį puikų religinį išsilavinimą, pabrėžė jo apsisprendimą:

„<...> aš negaliu būti rabinu <...> nesijaučiu tinkamas šioms sunkioms ir atsakomybės reikalaujančioms pareigoms. Galiu būti tik vietos gyventoju, pirkliu <...> aš nenoriu būti vidutinišku rabinu“<sup>65</sup>.

<sup>62</sup> Czacki T. *Rozprawa o Żydach i Karaitach*. Warszawa, 1807.

<sup>63</sup> Ožėškienė E. Mejeris Ezofovičius. Vilnius, 1973, p. 10.

<sup>64</sup> Ten pat.

<sup>65</sup> „<...> Я равинном быть не могу <...> не чувствую себя способным к этой трудной и ответственной должности. Могу быть только обывателем, купцом. <...> я посредственным равинам быть не

L. Levandos kūrinio siužetas koncentravosi apie tris kertinius, istoriškai tikrus valstybės išdininko Abraomo gyvenimo faktus: tai visos jo šeimos konversija, išsitarnavimas iki valstybės išdininko ir itin sėkmingas šių pareigų atlikimas, o taip pat, kaip manoma, ir po krikšto nenutrūkę jo ryšiai su bendruomene ir judaizme likusias broliais<sup>66</sup>. Kiti L. Levandos sukurti Abraomo gyvenimo įvykiai į kūrinio siužetą buvo įkomponuoti kaip pagrindinio apysakos veikėjo būdą perteikiančios priemonės. Autorius Abraomo Jezofavičiaus literatūrinei biografijai priskyrė ir jo brolio Michelio (šį palikdamas tik įtakingo brolio šešėlyje) gyvenimo faktą – neapsikrikštijusio žydo nobilitaciją, kaip padėką už nuopelnus valstybei ir asmeniškai didžiajam kunigaikščiui. Kita aplinkybė – žydų išvarymas iš LDK (1495) – palietė žydiškąją Jezofavičių sūnų šaką, tačiau buvo mažai reikšminga Abraomui, tuo metu jau apsikrikštijusiam. L. Levandos tekste žydas – bajoras (vien jau šis derinys yra ambivalentiškas) Abraomas Jezofavičius kartu su visa bendruomene pasiryžo aštuonetą (L. Levandos apysakoje dešimtmetį) metų trukusiai tremčiai. Pagal apysakos siužetą, jis į Lietuvą grįžo kartu su kitais bendruomenės nariais po to, kai buvo atšauktas draudimas žydams gyventi valstybėje. Lietuvos Metrikos aktų analize pagrįsta S. Beršadskio Abraomo Jezofavičiaus gyvenimo ir veiklos studija, rekonstravo ne tokią romantišką ir pozityvią išdininko biografiją: krikštas (XV a. antrojoje pusėje), po jo sekusi nobilitacija ir nuo 1509 m. išdininko tarnyba. Istoriniuose šaltiniuose kol kas neaptikta faktinių žinių apie L. Levandos Abraomui priskirtus išskirtinius gabumus, įnikimą į religinių tekstų studijas vaikystėje bei tai, kad greta tradicinio išsilavinimo Abraomas anksti gavo pasaulietinių dalykų žinių<sup>67</sup>.

Autentiškų biografinių ir Abraomui Jezofavičiui literatūroje priskirtų faktų visuma suaktualino jam tekusio neišvengiamo pasirinkimo tragizmą – didysis kunigaikštis, neturėdamas vilties atgaivinti valstybės išdą, į kampą išpaudė finansinių dalykų išmanymu garsėjančią Abraomą. Jam buvo leista rinktis iš nelygiaverčių alternatyvų: pirmoji – tai sutikimas tapti valstybės išdininku ir krikštytis (kitu atveju, krikščioniškoje valstybėje žydui neįmanoma būtų eiti šių atsakingų pareigų),

хочу“ (Леванда А.О. Авраам Иезофович. Историческая повесть первой половины 16-го века // Восход, 1887, кн. 1, с. 37).

<sup>66</sup> Iš tiesų, Jozefo sūnūs broliai Abraomas, Michelis ir Aizikas ir toliau bendradarbiavo versle. Tokių faktų pateikia S. Beršadskis (*Бершадский С. Авраам Езофович Ребичкович. Киев, 1888*). Taip pat žr. Michelio Jezofavičiaus ūkinės veiklos tyrimą: *Šiaučiušaitė J. Michelis Jezofavičius – žymus Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės verslininkas (XV a. pabaiga–XVI a. pirmasis trečdalis) // Lietuvos Metrikos studijos, Vilnius, 1998. Sudarant Abraomo testamentą (1519 m.; Бершадский С. Русско-еврейский архив. Документы и регесты к истории литовских евреев, т. 1. Санкт-Петербург, 1882, № 69), greta įtakingų dvasininkijos ir bajorijos atstovų dalyvavo abu jo broliai, tęsę giminės žydiškąją šaką.*

<sup>67</sup> *Леванда А.О. Авраам Иезофович. Историческая повесть первой половины 16-го века // Восход, 1887, кн. 1, с. 30–39.*

antroji – Abraomui nesutikus su pirmąja sąlyga, sektų jau spėjusių po tremties sugrįžti žydų pakartotinis išsivarymas.

L. Levanda pabrėžė skausmingą religingo žydo apsisprendimą – krikštytis aukojantis visos LDK žydų bendruomenės labui ir to išprovokuotas dvasines kančias. Kai nepaisant įsitikinimų ir išlikusios žydiškosios savimonės, vėliau net ir suvokus aukos beprasmiškumą, visuomenės gniaužtai neleido viešai išsižadėti naujosios religijos. Pagrindinis apysakos herojus mirė visų pamirštas, būdamas slapta judaizmą išpažįstančiu kataliku, grįžusiu iš sostinės Vilniaus į tėvų Brastą.

L. Levandos visuomeninės ir literatūrinės veiklos tyrinėtojai pastebėjo jo pažiūrų žydų asimiliacijos atžvilgiu nuosaikėjimą po 1881–1882 m. didžiųjų pogromų Rusijoje. Jis tapo palestinofilu, kuris savausą ir savitarpio pagalbą laikė svarbiausia žydų bendruomenės vertybe<sup>68</sup> (tai buvo grįžimas prie LDK propaguotų bendruomenės vertybių, apsprendusių jos laikyseną visuomenėje). Daugelis *maskilių* tuo metu liovėsi absoliutinti asimiliaciją, pabrėždami žydų tautinės savimonės svarbą. Apysaka „Abraomas Jezofavičius“ reprezentuoja jau pakitusias L. Levandos pažiūras, kai judaizmo išsižadėjimas net dėl kilnių – bendruomeninio saugumo tikslų, neišvengiamai veda į pražūtį, sudarko gyvenimą, pasmerkia dvasinėms kančioms ir veidmainystei. Bendruomenės ir tėvų religijos išsižadėjimo negali atstoti nei pilnavertė visuomenės nario padėtis, nei tapimas, į naujakrikštą kreivai žiūrinčio, socialinio elito nariu, nei puiki karjera ar, pradėjus slapta išpažinti judaizmą, atkurti ryšiai su bendruomene: „Teisingai sakoma: nenutolk nuo bendruomenės... Koks gi tai gyvenimas ne bendruomenėje?“<sup>69</sup>.

Abraomo asmenyje susipynę pasiaukojimas ir uolus darbas kraštui, kuriame gyvena ir jo valdovui su neįveikiama dvasine kančia, kuri atsirado atsakius savos religijos. Šią L. Levandos poziciją žydų pasirinkimų akivaizdoje jau galima įžvelgti kiek ankščiau parašytame ir geriausiu autoriaus romanu pripažintame „Karšti laikai“ (*Goriachee vremia*, 1871–1873). Jame jaunos žydaitės Polinos Kranc lūpomis taikliai ir lakoniškai atskleista „Mozės tikėjimo“ piliečio pasaulėžiūros esmė:

„<...> Tėvynė ir religija – tai du atskiri dalykai. Lenkiją aš myliu, o katalikybės – ne. Aš gimiau žydų tikėjime, šios religijos ir mirsiu, juolab, kad ji nė kiek netrukdo degti meile tėvynei“<sup>70</sup>.

<sup>68</sup> Маркиш III. Русско-еврейская литература: предмет, подходы, оценки // Новое литературное образование, т. 15, 1995, с. 227; Лавриненц П. Лев Леванда и его роман „Горячее время“, <http://www.russianresources.lt/dictant/materials/lavrinenc2.html>.

Romane „Goriachee vremia“ autorius išskyrė sociokultūrinio pritapimo prioritetus – pasirinkta buvo Rusijos ir jos kultūros naudai, vienareikšmiškai atsisakant kitos pritapimo galimybės – lenkų kultūros (Маркиш III. Русско-еврейская литература: предмет, подходы, оценки // Новое литературное образование, т. 15, 1995, с. 227).

<sup>69</sup> „Справедливо сказано: Не отдаляйся от общества <...> Что за жизнь вне общества?“ (Леванда Л.О. Авраам Иезофович. Историческая повесть первой половины 16-го века // Восход, 1887, кн. 5, с. 60).

<sup>70</sup> „<...> ойчизна и религия – две особые статьи. Польшу люблю, а католицизма – нет. Я в еврейской религии родилась, в этой религии и умру, тем более, что она нисколько

Istorinis XVI a. pirmoje pusėje įvykęs Abraomo Jezofavičiaus pasirinkimas sutapo su XIX a. žydų apsisprendimo, saviidentifikacijos ir sociokultūrinio pritapimo metamorfozėmis, kai buvo ypač svarbu išlaikyti optimalų sekuliarumo, asimiliacijos ir žydiškumo balansą. Grožinės literatūros autorių pasirinktas istorinės biografijos pavyzdys rodė ir galimo klaidingo apsisprendimo skausmingumą ir pasekmes. Kita vertus – tai buvo savitas tautinės savasties išsaugojimo ir galimo grįžimo į bendruomenę pavyzdys: nežydiškos visuomenės įtrauktas žmogus gali ir privalo išsaugoti esminį savo tautinės savasties segmentą – tėvų religiją. Išdininco Abraomo atveju literatūrinėse biografijose jam buvo priskirtas slaptas judaizmo išpažinimas, nuo Ispanijos *morany* nusižiūrėtas gyvenimo būdas.

Atsitiktinis sutapimas, kad nesant bendros kilmės nei su Abraomo Jezofavičiaus – vėliau krikščioniška Abraomavičių šaka, nei su Michelio Jezofavičiaus žydiška Michelevičių šaka, vykstant „Žydų reformos“ svarstymams Ketverių metų seime (1788–1792), itin aktyviai, propaguodamas žydų asimiliacijos idėjas, veikė Kulmo rabinas Heršelis Juzefovičius. Realių visuomenėje aktyvių istorinių asmenybių tėvavardžių sutapimas E. Orzeszkowai leido pavaizduoti bendruomenės pažangą bei susipažinimą su žydus supančiu pasauliu skatinančios Jezofavičių dinastijos tęstinumą. Jos romano siužeto branduolį sudaro šeimos legenda apie kiekvienoje Jezofavičių šeimos kartoje (pradedant XVI a.) gimstantį teisų vyrą, kurio širdis kupina meilės žmonijai<sup>71</sup>.

Michelio Jezofavičiaus, romane vadinamo Mykolu Senjoru, mirtis autorės su-reikšmintą kaip kritinis pusiausvyros netekimo momentas, nuo kurio ėmė silpti pasaulietiškujų Jezofavičių (romane Michelio tėvavardis yra tapęs visos šeimos pavarde) įtaka, o rabinų Todrosų šeimos autoritetas ėmė stiprėti. Michelio asmuo nėra realus romano herojus – veikia jo maištaujanti siela, kuri persikūnija kas kelintoje Jezofavičių kartoje, ir kaip šeimos relikvija saugomas pergamente rašytas jo testamentas ainiams. Jame savo laikmetį lenkiančios, progresyvos bendruomenės modernėjimą skatinančios mintys. Jas, tikintis bendruomenės padėties gerėjimo, Michelio palikuonys du sykius pristatė skirtingoms auditorijoms. Pirmasis, sekant romano fabula, šias mintis įtakingiems bajorams išdėstė Heršas Juzefovičius, ne tik skatindamas, bet ir pats įsitraukdamas į galiausiai nerezultatyvius dėl napalankios Lenkijos-Lietuvos valstybės politinės padėties „Žydų reformos“ svarstymus Keturmečiame seime. Antrąjį sykį – pergamentą, kuris moko Izraelį „laikytis

не мешает мне любить ойчизну самую пламенного любовью“ – *Лавринец П.* Лев Леванда и его роман „Горячее время“ (см. <http://www.russianresources.lt/dictant/materials/lavrinec2.html>).

<sup>71</sup> Czesławas Miłoszas dėl tokio apysakos siužeto ją priskyrė saktėms. Žr. *Miłosz Cz.* Lenkų literatūros istorija. Vilnius, 1996, p. 339.

sajungos su laiku<sup>72</sup>, viešai sinagogoje, išdrįšęs kreiptis į priešišškai nusiteikusią bendruomenę, perskaitė Heršo vaikaitis Mejeris Jezofavičius:

*„Kai tu užmirši savo skriaudas, Izraeli, tąsyk prisiartinsi prie tų ugniakurų, kuriuos vadini svetimais, kurie betgi dega visai žmonijai.<...> Šventas yra tikėjimo mokslas, bet ar kitus mokslus yra sutvėręs kas kitas, ne tas pats, kuriame slypi pažinimo tobulybė? Gardus yra rojaus obuolys, bet argi nevalia mums ragauti ir kitų žemės vaisių? <...>Kas tarnauja savo žemei, tas valgo duonos iki soties! O kaipgi lig soties pavalgydins jus toji žemė, jeigu jūs elgėtės su ja ne kaip ištikimi ir darbštūs tarnai, o kaip praeiviai, tik šia diena tesirūpinantys?“<sup>73</sup>.*

Pagrindinio apysakos veikėjo pastangos susivokti aplinkoje ir numatyti galimus savo gyvenimo ir bendruomenės keitimosi kelius fokusuojami ties bendruomenės modernėjimo idėja. Tačiau prosenio pergamentą perskaitęs ir pokyčiams subrendęs Mejeris buvo priverstas paklusti tamsios, religingos bendruomenės paskelbtam *cheremui*. Pasitraukdamas maištautojas paliko jo elgesio ir drąsių minčių pasikeitimams išprovokuotą Šibovo miestelio bendruomenę.

Ir L. Levanda, ir E.Orzeszkowa broliams Abraomui bei Micheliui priskyrė tas pačias besikeičiančios bendruomenės vertybes: sekuliarumą, bent minimalų pasaulietinį išsilavinimą ir susipažinimą su nežydiška aplinka, smalsumą. Literatūros kūriniuose abu broliai (Michelio atveju, asmenys viešai skelbiantys jo mintis) buvo pasmerkti skausmingai aukai, jos įvertinti nepajėgiančios bendruomenės labui. „Mejeryje Ezofovičiuje“ sukuriamas priešprieša tarp bendruomenėje anksti suvokto integracijos ir sociokultūrinio pritapimo poreikio (jis išdėstomas dar Mykolo Senjoro rašte) ir tebesitęsiančio bendruomenės statiškumo ir pasyvumo. E. Orzeszkowa pozityvistiniame sambūvio diskurse<sup>74</sup> išgrynino asmeninio apsisprendimo problemą, saviidentifikacijos ir savirealizacijos reikšmę. Rašytoja atskleidė Mejerio asimiliacijos orientyrą – lenkų kultūrą<sup>75</sup>, L. Levandos rusakalbėje literatūroje kita – rusų kultūros – kryptis. Pasitelkus literatūrines priemones, XVI a. gyvenusių brolių biografijos buvo pritaikytos skirtingiems sociokultūrinio pritapimo požūriams išreikšti ir bendruomenės modernėjimo refleksijai. J. Avižonio intencijos XX a. ketvirtajame dešimtmetyje lietuviškai perpasakoti Abraomo Jezofavičiaus literatūrinę biografiją, siekiant didaktinių tikslų, akivaizdžiai skyrėsi nuo L. Levandos

<sup>72</sup> Ožėškienė E. Mejeris Ezofovičius. Vilnius, 1973, p. 212.

<sup>73</sup> Ten pat, p. 223, 226.

<sup>74</sup> Lenkų pozityvistai, postulavę žydų lygiateisiškumą, matė galimą žydų asimiliaciją, tik perimant lenkų kalbą ir kultūrą. Į šį procesą žvelgiama kaip į žydų susitapatinimą su lenkais, per bendrą savimonę, vertybių sistemą, kultūrą, kalbą ir pan., išskyrus religiją. Žydų asimiliacijos idėja tapo pozityvistų socialinės programos dalimi. Išsamiau žr.: *Cala A. Pozytywizm i pozytywiści // Asymilacja Żydów w Królewstwie Polskim (1864–1897): postawy, konflikty, stereotypy.* Warszawa, 1989, s. 216–243.

<sup>75</sup> E. Orzeszkowa romane lyginimui pateikia ir išorinės akultūracijos pavyzdį – Elijaus Wytebskeerio šeimą.



ar E. Orzeszkowos siekių. J. Avižonis per Abraomo Jezofavičiaus istorinę biografiją ir literatūrinės jos korekcijas bandė pagrįsti žydų bendruomenės naudingumo Lietuvos valstybei idėją. Išsamūs jo ūkinės veiklos, kovos prieš Hanzos kontoros pirklius aprašymai<sup>76</sup> ar net Valakų reformos (1547) sumanymo priskyrimas išdininkui, deformavo L. Levandos siužeto akcentus. Ūkyje veiklaus žydo biografija J. Avižoniui leido įterpti išsamius pasakojimus iš LDK ūkio ir miestų istorijos – tai ir yra labiausiai matomi L. Levandos apysakos siužeto papildymai. J. Avižonio apysakos pabaigoje, kai pasenęs Abraomas panyra į apmąstymus dėl savo pasirinkimo keisti religiją, greta dvasinės kančios ir krikšto beprasmiškumo suvokimo, išdininkas mato dar vieną perspektyvą, kuria jis nesugebėjo pasinaudoti, – juk galima naudingai tarnauti valstybei ir likti judėju. J. Avižonis savaip sudėliojo L. Levandos apysakos akcentus: greta konversijos sukeltų dvasinių kančių, jis pabrėžė žydų naudingumą valstybei ir pasirengimą aukotis jos labui. Tarpukario Lietuvoje Kauno žydų emancipacija, pilietinė integracija bei asimiliacija, tik šį kartą lietuvių kultūros<sup>77</sup> linkme, po autonomijos panaikinimo (1925), tebebuvo viena visuomenės raidos aktualijų. Modifikuotas L. Levandos „Abraomo Jezofavičiaus“ siužetas, kuris leido pabrėžti ilgalaikį sambūvį su žydais ir jų naudingumą Lietuvos valstybei, išliko nepraradęs savo aktualumo.

Michelio Jezofavičiaus ir Abraomo Jezofavičiaus istorinės biografijos, atgiję lenkų, rusų ir lietuvių kalba rašytuose XIX a. pabaigos – XX a. pradžios grožinės literatūros kūriniuose, labai tiko regiono autorių (jie LDK paveldą laikė savu) nuostatoms apie žydus reikšti, modeliuoti optimalius jų įsijungimo į visuomenę variantus ir svarstyti apie žydų „taisymo“ būdus. Kadangi LDK žydų istorijoje nedaug buvo kitų tokių imponuojančių asmenybių, literatūroje brolių biografijos tapo universaliu žydų emancipacijos pavyzdžiu, kuris buvo pritaikytas (pagal chronologiją) iliustruoti net trims sociokultūrinio pritapimo galimybėms: pasirenkant lenkų, rusų ar lietuvių visuomenes.

<sup>76</sup> „<...> Lietuvių pirkliai buvo pratę veikti neorganizuotai, ir daug dėl to nustodavo, nemokėdami kovoti su dancingiečiais. Abraomas Joselis (Abraomas Jezofavičius – J.Š.-V.) įtikino juos ne tik pačius veikti iš vieno, bet ir su žydais sueiti į kompaniją, norint kiek suvaržyti per plačias ir ypatingas teises užsienio pirkliams. Pastebėjęs, kad tos teisės, varžydamos Lietuvos pirklius, išeina viso pirklių luomo ir paties krašto nenaudai, jis (Abraomas – J.Š.-V.) ėmė kelti balsą, kad jos būtų susiaurintos <...> Visas Kauno pirklių luomas ėmė žiūrėti į Abraomą Joselį, kaip vyriausią savo atstovą, su kurio nuomone negalima buvo nesiskaityti“ (Lietuvos nacionalinė M. Mažvydo biblioteka. Rankraščių sk. F. 114, b. 354, l. 24).

<sup>77</sup> Pavyzdžiui, Kauno Vytauto Didžiojo universiteto profesorius Nachmanas Šapira pradėjo šnekėti apie „Lietuvos žydų vietinę literatūrą“ kaip orientuotą į lokalų kultūrinį kontekstą. Žr.: *Kvietkauskas M.* Vilniaus kultūrų sambūvis žydų rašytojų akimis (XX a. pradžia) // Tarptautinės mokslinės konferencijos „Vilniaus žydų intelektualinis gyvenimas iki antrojo pasaulinio karo“ medžiaga, 2003 m. rugsėjo 16–17 d. Vilnius, 2004, p. 35–48.

## ŽYDIŠKASIS AUŠROS VARTŲ DISKURSAS

Sugretinus skirtingo pobūdžio šaltinius (literatūrinius kūrinius, teismo sprendimus ir užrašytus keliautojų išpūdžius), išsiskleidžia kiek netikėtas, gal net paradoksalus vilnietiškosios žydų istorijos siužetas. Jo centre visų vietos katalikų šventu pripažįstamas Aušros Vartų Gailestingumo Motinos paveikslas ir XVIII a. pabaigos XIX a. žmogui nesuvokiamas krikščionybės ir judaizmo konfliktas. Jis kontrastuoja su žydų kolektyvinės atminties fenomenais, kurie remiasi mitologizuotais Vilniaus bendruomenės gyvenimo vaizdais. Kita vertus, toliau aptariamas istorinės realybės siužetas yra geras pavyzdys, kaip pozityvūs miesto auros mitologiniai kontekstai sugeba suvaldyti ir įveikti neigiamus jausmus ir prisiminimus apie žydų vengiamas miesto dalis, ar net gyventi draudžiamas gatves.

XIX a. skirtinguose kontekstuose įvairių autorių darbuose ne kartą praslydo pastebėjimai apie tai, kad Vilniaus žydai vengia eiti pro Aušros vartus ar rodytis Aušros vartų gatvėje. Ši situacija aiškinama susiklosčiusia ir praktiškai taikoma tradicija reikalauti, kad kiekvienas einantis pro vartus kaip pagarbos Šventajam paveikslui ženklą privalo nusiimti galvos apdangalą. Šis krikščioniškuoju supratimu paremtas reikalavimas buvo nesuderinamas su tradiciniu žydų papročiu vyrams nuolat dėvėti galvos apdangalą. Dėl šių aplinkybių kylančius konfliktus pastebėjo XIX a. pradžioje po Lietuvą keliaavęs Julianas Ursynas Niemcewiczius (1758–1841). Rašytojas tarp savo kelionių išpūdžių įrašė ir pasakojimą apie tai, kad nuo neatmenamų laikų vilniečiai esą neleidžiantys žydams eiti pro Aušros Vartus, o einantiems pro juos nuplėšia ar bent reikalauja nusiimti nuo galvos *kipą* (hebr. k., *jarmulke* – jid. k.), kurią vinimi prikaldavo prie vartų sienos<sup>78</sup>. Savita tai, kad apie šį tradicijų nesuderinamumo atvejį žinojo XIX a. vilniečiai, jo aprašymų esama žydų memuaruose, o simbolinių atspindžių ir minėtame rašytojo Zalmano Shneuro urbanistiniame kūrinyje „Vilne“<sup>79</sup>. Apie žydų baimę eiti pro Aušros vartus ir apie reikalavimą einant pro juos nusiimti galvos apdangalą („*czapek*“) rašė Józefas Ignacas Kraszewskis<sup>80</sup>. Žydų pastebėjimuose prasismelkė dvejopas – baimės ir pažeminimo – jausmas, kalbėta apie tai, kad žydai vengia eiti pro Aušros Vartus<sup>81</sup>:

<sup>78</sup> *Sieczka T.* Ostra brama i Żydzi. Wilno, 1935, s. 13.

<sup>79</sup> Išsamiau apie šį kūrinių žr.: *Brio V.* The Spase of Jewish Town in Zalman Shneur's Poem „Vilna“ // *Šiaučiuinaitė-Verbickienė J., Lempertienė L.* (eds) Jewish Space in Central and Eastern Europe: Day-To-Day History. Cambridge Scholars Publishing. 2007, p. 261.

<sup>80</sup> *Kraszewski J. I.* Wilno od początków jego do roku 1750, T. 3. Wilno, 1841, s. 173.

<sup>81</sup> Polina Vengerova memuaruose taip aprašė susiklosčiusią situaciją: „Niekam nei krikščioniui, nei žydai nebuvo leidžiama su galvos apdangalu eiti pro šiuos (Aušros – J. Š.-V.) vartus. Dažnai buvo galima matyti kaip praenantieji atsiklaupdavo. Daugelis religingų žydų vengė ten rodytis,

*„Man buvo gaila senolių, kuriuos klajodamas sutikdavau,  
Kurie buvo priversti apnuoginti savo žilas, pasigailėtinas galvas,  
Eidami pro Ostra Brama, šventą išdidžių kitatikių vietą.  
Ir taip jie ėjo kasdien lyg tarp dviejų gėdos stulpų“<sup>82</sup>.*

Istoriografijoje esama žinių, kad 1785 m. Vyriausiam Tribunole buvo teisiškai įtvirtintas reikalavimas žydams, einantiems pro Aušros Vartus, nusiimti galvos apdangalą<sup>83</sup>. Šie faktai leistų teigti, kad krikščioniškoji visuomenės dalis ne tik žinojo, kad vyrai žydai tradiciškai nuolat dėvi galvos apdangalą, bet ir reikalavo rodyti deramą (krikščioniškuoju supratimu) pagarbą Aušros Vartų Gailestingumo Motinos paveikslui ir tikinčiųjų jausmams. Žydų savimonėje bandymai demonstruoti religinį pranašumą išskyrė savitais dvasiniais ir religiniais jausmais apipintame Vilniuje jo dalį, kurios vengiama. Aptartasis siužetas yra vienas iš faktų, leidžiančių teigti, kad žydiškoje aplinkoje idealizuoto Vilniaus vaizdiniai buvo siejami ne su miestu kaip visuma, išskirtinė aura gaubė tik žydų tankiau gyvenamus miesto kvartalus.

## VILNIAUS ŽYDŲ KVARTALO REALYBĖ IR „LIETUVOS JERUZALĖS“ VAIZDINYS

Daugeliu atveju žydų tradicinėje sąmonėje Vilnius ir jo siaurų kvartalo gatvelių labirintai yra mitologizuoti, turintys savitą dvasinę aurą. Bendruomeninėje sąmonėje su vilniškės bendruomenės garsumu, mokytumu, ortodoksizmu ar dvasiniais Vilniaus Gaono ieškojimais sietini vaizdiniai neatskiriamai susiję su ne visai aišku kokiomis aplinkybėmis, matyt, XX a. pradžioje imtu minėti „Lietuvos Jeruzalės“ vardu. Šiandien jis yra plačiai pasklidusi naratyvo apie garsią Vilniaus ir Lietuvos žydų praeitį labiausiai mitologizuota dalis. Galima tvirtinti, kad jis yra tas pamatas, ant kurio visuomenės be žydų (mūsų atveju, lietuviai) bando sukurti „naująją“ žydų kultūrą. Dėl žydų bendruomenės tragiškos praeities, litvakiškosios kultūros vartotojų sunaikinimo ir lietuvių pastangų pažinti žydiškąsias tradicijas pastaruosius dešimt penkiolika metų galima išvelgti fenomenalią situaciją, kai Lietuvos visuomenėje ir jos dalį sudarančioje žydų bendruomenėje gajūs yra faktiškai tie patys praeities vaizdiniai, įprasminantys ilgą žydų bendruomenės istoriją Lietuvoje. Skirsis tik šių vaizdinių įsitvirtinimo keliai: Lietuvos visuomenė šiuos vaizdinius

nors vartai ir yra miesto centre“ (Венгерова П. Воспоминания бабушки // Очерки культурной истории евреев в XIX веке. Иерусалим-Москва, 2003, с. 255).

<sup>82</sup> Vertimas laisvas iš *Brio V. The Spase of Jewish Town in Zalman Shneur's Poem „Vilna“* // *Šiaučiūnaitė-Verbickienė J., Lempertienė L.* (eds) *Jewish Space in Central and Eastern Europe: Day-To-Day History*. Cambridge Scholars Publishing, 2007, p. 225.

<sup>83</sup> *Sieczka T. Ostra brama i Żydzi*. Wilno, 1935, s. 13.

išmoko lygiai taip, kaip ir *nelitvakiška* ar nuo šaknų atitrūkusi bendruomenės dalis. Ryšį su prieškarine litvakiška vietos žydų praeitimi išlaikiusiems bendruomenės nariams prirėkė laiko juos atgaivinti ir išdrįsti viešai šnekėti apie garsią savo praeitį<sup>84</sup>. Pateiksime faktų, iš kurių matyti, kad šiuolaikinėje visuomenėje atgaivinti ar „išmokti“ žydiškosios LDK praeities segmentai sutampa su tais siužetais, kuriuos aktualizavo XIX, o vėliau, po holokausto, ir XX a. autoriai. Išimtis būtų brolių Michelio Jezofavičiaus ir Abraomo Jezofavičiaus biografijų literatūrinės interpretacijos, per kurias buvo skelbiamos akultūracinės (integracijos į lenkų, rusų ar lietuvių kultūras) idėjos.

Laipsniškai iš vis labiau idealizuojamo žydiškojo Vilniaus siužetų buvo išstumiami (ypač po holokausto) XIX a. rašytojų ir publicistų įspūdžiai. Tarsi „Lietuvos Jeruzalė“ negalėtų egzistuoti, pavyzdžiui, Juzefo Igno Kraševskio kurto žydiškojo Vilniaus vaizdinio aplinkoje, kai ant žydų kvartalo pastatų sienų likę ryškios į gatvę pilamų pamazgų žymės, o per puvėsių krūvas sunku šiomis gatvėmis praeiti, o juo labiau pravažiuoti. Žydų gyvenamų Vokiečių, Mėsinių, Stiklių gatvių namai būvę:

*„...Aukšti, juodi, nešvarūs, dažnai su virš gatvių pakibusiais prieangiais ir galerijomis, ant kurių kabėjo ilgos džiaustomų skalbinių virvės, nuo šių ant praeivių galvų negailėstingai varvėjo dhookiančios pamazgos <...> Nakčia niekas nesirūžo eiti vienas, kiekvienas lenkė šiuos tamsius skersgatvius, o ypač žydais apaugusias gatves“<sup>85</sup>.*

Čia vertėtų dar pridurti apkurtimą „nuo jų (žydų – J.Š.-V.) spigaus, nepakenčiamo rėkavimo“<sup>86</sup>. Manydamas, kad žydų Vilniuje kone du sykius yra daugiau nei krikščionių, netvarką, susigrūdimą ir nepaliaujančią erzėlį kvartale matė ir Mykolas Balinskis „Statistiniame Vilniaus miesto aprašyme“<sup>87</sup>. Adomas Honoris Kirkoras „Pasivaikščiojimuose po Vilnių ir jo apylinkes“ nurodo tariamai nuo seno vartojamą žydiškosios miesto dalies pavadinimą – „Juodasis miestas“<sup>88</sup>. Būtent J. I. Kraševskio ir A. H. Kirkoro darbuose parašytuose ir išleistuose XIX a. viduryje yra pateiktos žinios, kurios galėjo sklandyti to meto Vilniaus visuomenėje ar atsirado bendraujant, patariant vietos žydams. Pastaroji prielaida, regis, labiau tikroviška. J. I. Kraševskis nors neaiškiai ir komplikuočiai, tačiau aprašė konfliktiškus chasi-

<sup>84</sup> Apie Lietuvos Jeruzalės vaizdinių išmokimą žr.: *Lipphard A.* Post-Holocaust Reconstruction of Vilno. „The Most Yidish City in The World in New York, Israel and Vilnius“ // *Ab Imperio*, 4, 2004; *Ильчюнайте-Вербицкене Ю.* Наша общая культура „Выученная память“ о Литовском Иерусалиме // *Ab Imperio*, 4, 2004.

<sup>85</sup> *Kraszewski J. I.* Ostatnia z ziąziąt Śluckich // *Kronika z czasów Zygmunta trzeciego*. Wilno, 1841, s. 29–30.

<sup>86</sup> *Kraševskis J. I.* Vilniaus prisiminimai 1830–1835 // *Švyturys*, 1989 / 9, p. 26.

<sup>87</sup> *Baliński M.* Opisanie statystyczne miasta Wilna. Wilno, 1835, s. 65.

<sup>88</sup> *Kirkoras A. H.* Pasivaikščiojimai po Vilnių ir jo apylinkes. Vilnius, 1991, p. 75.

dų ir ortodoksų santykius mieste, su jais susiejo Vilniaus Gaoną, jį vadindamas Rabinu Eliju, garsiu autoritetu pabaigusių šią kovą. Jis dienos tikslumu nurodė Gaono mirties datą (1797 m. rugsėjo 28 d.) ir pastebi, kad Gaono atvaizdą galima matyti dažnuose Vilniaus žydų namuose<sup>89</sup>. J. I. Kraševskis pirmą kartą lenkų kalba visuomenei papasakojo Ger Cedeko legendą<sup>90</sup>. Romantinį žydų Vilniaus vaizdą A. H. Kirkoras papildė, kaip pats nurodė, žydų pasakojimu apie „Užburtąjį rūsį“<sup>91</sup>. Čia pagrindinis veikėjas taip pat yra rabinas Elisas.

J. I. Kraševskio keturių tomų veikalo „Vilnius nuo jo įkūrimo iki 1750“ trečiąjį tomą, kuriame vietos skirta Vilniaus žydų bendruomenei, ir A. H. Kirkoro „Pasi-vaikščiojimų“ pirmuosius leidimus skiria vos šešetas metų. Pažymėtina, kad tuometiniuose ar vėlesniuose XIX a. kitų autorių veikaluose J. I. Kirkoro ir A. H. Kraševskio pateiktų žinių ir pasakojimų nėra. Kelionių po miestą vadovuose tradiciškai buvo minimas senųjų žydų kapinių anapus Neries buvimas, dažnai nurodant, jog čia palaidotas „garsus tarp viso pasaulio žydų mokytas rabinas Elisas Gaonas“<sup>92</sup>. XIX–XX a. pradžios skirtingų autorių darbų lyginimas leidžia daryti išvadą, kad J. I. Kraševskio ir A. H. Kirkoro visuomenei pasiūlytos žinios apie Vilniaus žydų kasdienybę neturėjo jokios įtakos atsirasti žydiškojo Vilniaus vaizdiniais.

Istorikai, publicistai ar vadovų po miestą rengėjai, pritaikę gyvenamojo laikotarpio atrankos kriterijus, atsijoję J. I. Kraševskio ir A. H. Kirkoro pateiktas žinias. Vietoje naujai atsirandančių faktų iš žydiškojo Vilniaus gyvenimo buvo pasirinktas aiškus realiai matomų siaurų gatvelių su kabančiais laiptais, arkomis ir netvarka patirtinis vaizdinys. Nauji faktai iš žydų bendruomenės kasdienybės nebuvo priimti ar veikiau atmesti. Šią reakciją galima paaiškinti išskirtais visuomenės elgesio su žydais modeliais iki atsirandant moderniajam nacionalizmui ir tautiniams sąjūdžiams – tai segregacijos ir savanoriškos ar prievartinės asimiliacijos modeliai. Nepaisant tarp jų esančių skirtumų, jiems bendra tai, kad žydų kultūrinis palikimas nelaikomas vertingu ir reikšmingu, o žydai vertinami kaip pasyvūs ir necivilizuoti<sup>93</sup>. Šie veiksniai buvo svarbiausi atmetant žydų kultūrinį paveldą ir įsisavinant „patirties“ – aplinkos matymo suformuotą žydų Vilniaus vaizdinį, veikusį XIX–XX a. pradžios ne žydų kilmės autorius. Po to, kai XIX a. vidurio skaitytojams buvo pateikta žinių apie Vilniaus Gaoną, vėliau dar intensyviau verdančio Vilniaus žydų kultūrinio ir dvasinio gyvenimo Lietuvos visuomenė nebematė, o gal jį ignoravo.

<sup>89</sup> *Kraszewski J. I.* Wilno od początków jego do roku 1750, T. 3. Wilno, 1841, s. 167–168.

<sup>90</sup> Ten pat, s. 173–181.

<sup>91</sup> *Kirkoras A. H.* Pasiivaikščiojimai po Vilnių ir jo apylinkes. Vilnius, 1991, p. 79.

<sup>92</sup> *Juškevičius A., Maceika J.* Vilnius ir apylinkės. Vilnius, 1991 (III fotograf. leidimas; I – 1937), p. 196.

<sup>93</sup> *Sirutavičius V.* Lietuvos žydų bendruomenės integracijos problemos XIX–XX a. // Kultūros barai, Nr. 2 (2002), p. 83.

Pirmąją lietuvių kalba studiją, skirtą Lietuvos žydų istorijai, parašęs teisininkas Augustinas Janulaitis nematė nei skarmaluoto žydų Vilniaus, nei jau tuo metu žydų aplinkoje idealizuojamos „Lietuvos Jeruzalės“. Lenkams užėmus Vilnių, dažnas laikinosios sostinės Kauno aplinkoje populiarų studijų (V. Gaižutis<sup>94</sup>, A. Šapoka<sup>95</sup>), skirtų Vilniaus reikšmės Lietuvai bei jos istorijai, autorius neužsiminė apie žydiškojo Vilniaus segmentus ar jo tarptautinę svarbą. Jo nėra tarp nacionalistinių istorinės sostinės reikšmės pagrindimo ir atgavimo argumentų<sup>96</sup>. Iš istorinės perspektyvos galima teigti, kad poveikio visuomenei nepadarė ir žydo profesoriaus Nachmano Šapiros studija „Vilnius naujojoje žydų poezijoje“ (išleista Kaune, 1935). Jos leidėja – Sąjunga Vilniui vaduoti – tarp publikacijos tikslų nurodė, kad būtina atkreipti skaitančiosios visuomenės dėmesį į visiškai nežinomą sritį – „gražią ir nuoširdžią mūsų žydų poeziją“. Taip pat reikia suvokti, „jog tiek lietuviai, tiek žydai myli Lietuvą ir jos sostinę“<sup>97</sup>. Pirmą sykį žydų kilmės autorius lietuvių kalba suformulavo Vilniaus – kaip „Lietuvos Jeruzalės“ reikšmės žydų gyvenimui ir kultūrai paradigmą, nužymėdamas dvi jos sroves: Vilnių, kaip žydų tikybinių centrą, ir Vilnių, kaip pasaulietinės žydų kultūros šerdį. Pasiremdamas žydų publicisto ir leidėjo Š. Y. Jackano Varšuvos ir Vilniaus reikšmės žydijai lyginimu „<...> taigi Varšuva – tai ne Vilnius. Varšuvoje nedvelkia tokiu šventu žydų istoriškumu ir senųjų amžių garbingais veiksmais kaip Vilniuje“<sup>98</sup> N. Šapira išplukdė vietos bendruomenės paveldą į Europos žydų kultūros aplinką.

Poholokaustinėje žydiškosios kultūros ir istorijos refleksijoje intensyviai vykusioje lietuvių išeivijoje profesorius Mykolas Biržiška dar bandė derinti perskaitytas (išmoktas) žinias apie žydų kultūrą su patirtiniais sambūvio vaizdiniais. M. Biržiškai „Lietuvos Jeruzalė“ derėjo su aplinka, kurioje „dauguma žydų nešvariame gete vargą vargo“<sup>99</sup>. Beje, šią kontraversiją laiške Tomui Venclovai Czeslawas Miłoszas kiek retušavo, palikdamas tik siaurų viduramžiškų gatvelių labirintus, namus jungiančias arkas ir pastebėjimą apie tai, kad Vilniaus žydų skurdas buvo mažiau matomas nei kur kitur<sup>100</sup>. Laipsniškai XIX a. nežydiškoje aplinkoje įsitvirtinę vaiz-

<sup>94</sup> *Gaižutis V.* Vilniaus reikšmė Lietuvai. Kaunas, 1923.

<sup>95</sup> *Šapoka A.* Vilniaus reikšmė Lietuvai. Kaunas, 1924.

<sup>96</sup> Čia su tam tikromis išlygomis išimtimi galėtume laikyti K. Binkio ir P. Taručio Vilniaus istorijos apžvalgą (Vilnius 1323–1923. Istorijos apžvalgą parašė K. Binkis ir P. Tarutis. Kaunas–Vilnius, 1923), kur pagal 1633 m. susitarimą tarp vilniečių ir žydų bendruomenės aptariamų tarpusavio santykių. Tačiau šaltinio perpasakojimas neturi jokio poveikio žydų Vilniaus vaizdinių formavimuisi.

<sup>97</sup> *Šapira N.* Vilnius naujojo žydų poezijoje. Kaunas, 1935, 1-asis nenumeruotas p.

<sup>98</sup> Ten pat, p. 6.

<sup>99</sup> *Biržiška M.* Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą. T. 1. Galvojimai apie tautą savyje ir kaimynų tarpe. Los Angeles, 1952, p. 33.

<sup>100</sup> *Miłosz Cz.* *Zaczynając od moich ulic.* Wrocław, 1990, s. 43–44.



diniai nunyko, užleisdami vietą palyginti schematiškiems akcentams: Vilniaus Gaonas, Ger Cedekas (pasak legendos, grafas Valentinas Potockis), antichasidinis sąjūdis, ortodoksizmas, religinės ir pasaulietinės žydų kultūros centras, šiuolaikinės hebrajų literatūros ir periodikos pradžia, jidišo kultūra ir kalba, „Našlės ir brolių Romų“ spaustuvė, gilių sionizmo tradicijų miestas, tapęs svarbiu Rusijos sionistų veiklos centru, žydų Apšvieta (*Haskala*), vilnietis gydytojas Aiskaudos prototipas Cemachas Šabadas, socialistinės pakraipos Bundo įkūrimo vieta, Mato Strašūno biblioteka, JIVO institutas ir panašiai. Šiandien šie žydiškojo Vilniaus ženklai vienodai aktualūs ir žydams, ir nežydams; jiems priskiriamos reikšmės taip pat daugeliu atveju sutampa. Ši vaizdinių visuma ir jos konceptualizavimas žydų Vilnių padarė itin ryškiu miesto multikultūrinėje erdvėje, inkorporavo kaip jos dalį ir kai kuriuos su LDK žydų istorija sietinus segmentus.

\* \* \*

LDK realybės suvokimo vaizdiniai Lietuvos žydų savimonėje buvo veikiami bendrųjų žydų prisiminimo ir požiūrio į istoriją tendencijų. Dėl to, kad religinis imperatyvas – prisiminti negaliojo gyvenamojo laikotarpio faktams, LDK patirties vertinimai ir suvokimo konceptai buvo pradėti formuoti tik XIX a. antrojoje pusėje modernėjančioje ir sekuliarėjančioje žydų bendruomenėje. Iki to laiko nežydiškoji aplinka spėjo išskirti ir sureikšminti kai kuriuos žydų istorijos ir kasdienybės fragmentus. Iš esmės XIX–XX a. susiklostę sambūvio LDK vertinimo ir suvokimo kriterijai daugeliu atveju ne daug ką bendro turėjo su gyvenimo sąlygų ir atmosferos vertinimais, kuriuos išsakė LDK žydai amžininkai. Skirtingos kilmės autorių darbuose fiksuotas siužetas apie žydus, vengiančius eiti pro Vilniaus Aušros Vartus, itin vaizdžiai iliustruoja žydų nuogastavimus dėl nesaugumo ir nesuderinamą religinį konfliktą. Šis kasdienybės sambūvio realijas perteikiantis siužetas buvo išstumtas į gilesnius mitologizuotos bendruomeninės savimonės kodus.

Modernejančioje bendruomenėje susiklostę LDK vertinimai daugeliu atveju pabrėžė žydų bendruomenės dvasingumą, mokyklos idėją, Vilniaus Gaono autoritetą, grafo Valentino Potockio sudegimo legendą. Jų dėka laipsniškai susiklostė žydiškojo Vilniaus vaizdinių visuma. Tačiau ilgainiui jame neliko vietos istoriniams įvykiams ar nuo religinės veikos atitolusioms asmenybėms. XIX a. antrojoje pusėje–XX a. pradžioje įsitvirtinę ir išpopuliarinti žydiškosios gyvensenos ir kultūros vaizdiniai yra tas žinių minimumas, kurį laipsniškai įsisavino Lietuvos visuomenė. Jų iškilimą ir atranką įtakoję tragiškoji holokausto patirtis ir poreikis ją įvertinti.